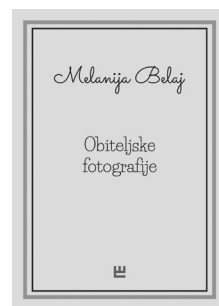

Melanija Belaj, Obiteljske fotografije.
Kulturnoantropološka perspektiva,
 Institut za etnologiju i folkloristiku,
 Zagreb 2020., 175 str.

Krajem 2020. i početkom 2021. godine, u osobito kratkom razmaku, u poimanje se fotografije nizom ne tako slučajnih okolnosti provukla na našim područjima dosad nedovoljno znanstveno obrađena tema. Riječ je o temi obiteljske fotografije, temi koju nerijetko i ne primjećujemo, budući da se radi o našem prvom i svakodnevnom susretu s fotografskim medijem. Međutim, dubljim poniranjem u fenomen obiteljske fotografije, albuma i onoga što se u anglosaksonskom govornom području naziva *snapshots* nailazimo na čitav dijapazon tumačenja i značenjskih slojeva sakrivenih u samim fotografijama, ali i u fotografskom papiru, njegovoj poledini, načinu spremanja i prezentacije fotografija, a najzad i nevidljivom, življenom kontekstu njihova stvaranja. Još 1977. godine u eseju "U Platonovoj pećini" Susan Sontag ističe važnost obiteljske fotografije u kontekstu najranijih popularnih upotreba fotografije te nastavlja: "Kamera ide uz porodični život. (...) Pomoću fotografije svaka porodica konstruira svoju portretsku kroniku – portretni skup slika koji svjedoči o njenoj povezanosti. Dokle god se fotografije snimaju i čuvaju, nije toliko važno kakve se djelatnosti fotografiraju. Fotografija postaje obred porodičnog života (...) Porodični album fotografija obično je pun slika bliže i dalje rodbine – i često je to sve što je od nje ostalo."

Naime, 19. siječnja 2021. godine u Institutu za suvremenu umjetnost otvara se izložba znakovitog imena "Nisam ih htio pokazati, ali nisam ih mogao ne pokazati" fotografa Jasenka Rasola. Autor ondje postavlja dva stola; jedan, na kojemu se nalazi lampa i uz njega stolac i drugi, na kojemu se nalazi pregršt fotoalbuma naslaganih jedan na drugi. Posjetitelj je pozvan uzeti svaki od njih, sjesti i utonuti u sjećanja i uspomene koje nisu njegove. Svega nekoliko dana kasnije, 22. siječnja 2021. godine, otvorena je izložba Ivana Gundića pod nazivom "Memogram" koja obuhvaća isti tematski spektar, no u posvema drugačijoj koncepciji i izvedbi. Autor odabire crno-bijele želatinske fotografije iz obiteljskih albuma koje su snimljene prije njegova rođenja, o kojima on ima tek sekundarno sjećanje. Umjetnik pomoću različitih kemijskih procesa odlučuje ekstrahirati srebro iz fotografija. Podvrgnuvši obiteljske fotografije dugotrajnom uranjanju u kemikalije, on uništava fotografije, koje postepeno blijede do nestajanja na isti način kao što i sjećanja i uspomene blijede.

Svega nekoliko tjedana prije otvorenja tih izložbi, 28. prosinca 2020. godine na stranicama Instituta za etnologiju i folkloristiku objavljena je obavijest o novom izdanju Instituta, *Obiteljske fotografije* Melanije Belaj. Radi se o djelu poteklom iz autorčina magistarskog rada pod nazivom "Obiteljske fotografije – analiza i interpretacija u okviru etnološko-antropološke znanosti" koji je nakon trogodišnjeg istraživanja obranila 2005. godine. Provodeći istraživanja u arhivu Instituta za etnologiju i folkloristiku, promatrajući obiteljske fotografije kao dokumente vremena i svjedoke kulturnih praksi, autorica se u to vrijeme počela baviti još neobrađenom temom. U nedostatku sličnih radova, autorica i Institut za etnologiju i folkloristiku osjetili su potrebu za objavljivanjem ove publikacije.

Obiteljske fotografije knjiga je strukturirana na vrlo jasan i primjerima obogaćen način i kao takva će nesumnjivo postati (ako već i nije) literaturom na brojnim fakultetima humanističkog usmjerenja, ali i na akademijama umjetnosti.

U prvom dijelu publikacije autorica se obiteljskom fotografijom bavi na teorijskoj razini. Pritom opetovano ističe da njezin rad nije prvi koji se na našem području bavi tom temom. Milivoj Vodopija, naime, je "jedini autor koji je u domaćoj etnologiji uočio važnost obiteljske fotografije i naznačio njezino mjesto i mogućnost istraživanja u okviru etnološko-antropološke znanosti" (Belaj 2020: 63). On je fotografiji pristupio kao mediju vizualne komunikacije te je promišlja u korelaciji s načinom na koji se čovjek prisjeća prošlosti – ne u kontinuitetu, već fragmentarno i epizodno jer je to bliže ljudskom poimanju vremena (Belaj 2020: 16). Kroz poglavlje o značenju i analizi obiteljske fotografije Melanija Belaj predstavlja obiteljske fotografije kao vrlo podatan kulturni izričaj koji sadrži višestruki potencijal za kulturološko istraživanje. U tom smislu poglavlje je obilježeno raspravom o odnosu stvarnosti i fotografije kojima se ispituje uloga i važnost obiteljske fotografije u životu čovjeka. Autorica na početku razmatra važnost fotografije kao alata, dokumenta, pa i krajnjeg ishodišta istraživanja, što je dovodi i do promatranja fotografije iz perspektive vizualne antropologije, budući da se pod njezinim okriljem promijenilo razumijevanje fotografije kao medija vizualne komunikacije. Nadalje, Melanija Belaj kroz teorije Sola Wortha i Rubyja Jaya apostrofiraju obiteljsku fotografiju kao simbolički oblik, a društveni kontekst njezine proizvodnje je jedan oblik simboličkog ponašanja. U potpoglavlju "Fotografija kao konstrukcija stvarnosti: *Cameras Don't Take Pictures, People Do*" predstavljen je izrazito zanimljiv model istraživanja Richarda Chalfena, koji predlaže specifičan okvir pitanja u čijim odgovorima otkriva načine društvene interakcije i slikovne komunikacije prilikom stvaranja obiteljske fotografije. Nadalje, autorica promatra fotografiju iz rakursa antropologije društvenog sjećanja, pa tako zaključuje da su fotografije instrumenti koji mobiliziraju sjećanje – govore jednako o sadašnjosti i o prošlosti, o osobi koja se sjeća i o osobi koje se sjeća (Belaj 2020: 39). Međutim, čin fotografiranja obiteljskih fotografija također se može tumačiti i kao čin predstavljanja, odnosno iz *predstavljачke* perspektive kakvu predlaže Erving Goffman. Riječ je, kako autorica piše, o razrađenoj tehnici stvaranja dojma u kojoj se zrcale kulturalno uspostavljena pravila ponašanja i hijerarhija. Kao posljednji, Melanija Belaj istražuje istraživački rad Pierrea Bourdieua u polju obiteljske fotografije. Naime, on je šezdesetih godina istraživao obiteljsku fotografiju kao praksu svakodnevice te njezinu društvenu determiniranost. Autor ističe da su uz obiteljsku fotografiju najviše vezani obredi prijelaza, ceremonije i tradicije većeg broja obitelji. Bourdieu promatra i estetski aspekt obiteljskih fotografija te zaključuje: "Ne fotografira se bilo što, ili čak, nije sve za fotografiranje" (prema Belaj 2020: 59).

U idućem poglavlju autorica pripovijeda o svom istraživanju i terenskom radu te prethodno obrazloženu teoriju vrlo skladno potkrjepljuje nalazima s terena i fragmentima intervjua kojima oblikuje doista pitak i zanimljiv tekst. Pritom valja naglasiti da Melanija Belaj uvodi inovaciju u interpretacijskom smislu. Ona veliku pažnju posvećuje rodnoj odrednici koja je pak u prethodno predstavljenim radovima teoretičara izostala. Autorica uočava rodno određene uloge koje se afirmiraju kroz izgled fotografiranih obitelji, ali i kroz to kako muškarci ili žene skrbe o fotografijama, odnosno kako ih doživljavaju.

Ono što je posebno zanimljivo kod ove publikacije jest to što u čitavoj knjizi zapravo nema ni jedne fotografije, ni jednog vizuala koji bi predočio obiteljske fotografije o kojima je riječ. Najzad se ispostavlja da oni ni nisu potrebni – jer autorica u *dodatku*, koji slijedi nakon zaključka, objavljuje izbor terenskih bilježaka i transkripcija kazivanja. Kroz razgovor Melanije Belaj i njezinih kazivača dobivamo prilično precizne opise fotografija koje u sasvim dovoljnoj mjeri možemo zamisliti prema univerzalnom predlošku vlastitih obiteljskih fotografija koje poznajemo.

Knjiga Melanije Belaj označava teorijski temelj u kontekstu hrvatske etnologije i kulturne antropologije koji djeluje kao poticaj i ohrabrenje za daljnje promatranje fotografija, za daljnje

bavljenje ovom i sličnim temama. Jer promatranje fotografija kao objekata sjećanja često je moment susreta. Kako navodi poljska sociologinja Barbara A. Misztal u članku "Theories of Social Remembering", i samo je sjećanje često društvena aktivnost, ili čak sredstvo socijalizacije koje nam pruža razumijevanje i bolji uvid u formiranje međuljudskih odnosa. Kako Melanija Belaj ističe: "Obiteljska fotografija vrijedi onoliko koliko se ostvaruje u nečijem sjećanju" (2020: 76). Tako susret nije upriličen samo s osobama koje se nalaze fizički blizu nas pri promatranju fotografija. Susret je to i s onima koji smo nekad bili, s onima kojih više nema ili s onima koji su miljama daleko. U intimi fotografskog albuma odigrava se začudan sklad uspomene i zaboravljenog. Bliskog i udaljenog, a uvijek prisnog – bez obzira na to čiji fotografski album promatramo.

Maja Flajsig

Transformacije rada. Narativi, prakse, režimi, Ozren Biti i Reana Senjković, ur., Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb 2021., 388 str.

Podloga zbornika koji uključuje trinaest znanstvenih rasprava o transformacijama rada na prostoru bivše Jugoslavije i srednjoistočne Europe bila je konferencija *Transformation of Work: Narratives, Practices, Regimes* održana u Institutu za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu 27. i 28. veljače 2020. godine, koju urednici zbornika u uvodnoj napomeni povezuju sa svojim trogodišnjim istraživačkim radom na projektu *TRANSWORK – Transformacije rada u posttranzicijskoj Hrvatskoj*, započetim u proljeće 2017. godine. Uz trinaest znanstvenih rasprava raspoređenih u pet poglavlja, zbornik sadrži i pogovor Chiare Bonfiglioli pod naslovom "Transformacije rada", na engleskom jeziku i u hrvatskom prijevodu.

Prvo poglavlje pod naslovom "Konceptualne rasprave i hegemonijska proizvodnja znanja o radu" otvara Svek Cvek prilogom o društvenim promjenama s kraja osamdesetih i početka devedesetih godina 20. stoljeća u socijalističkoj Jugoslaviji i postsocijalističkoj Hrvatskoj. Budući da su te promjene protumačene u kontekstu "dolaska postindustrijskog društva", Cvek istražuje kakve je implikacije takvo shvaćanje imalo na koncept radničke klase i klasne borbe. Pritom se fokusira se na politološke i sociološke diskurse koji su pratili transformacije rada povezane s deindustrijalizacijom u okviru postsocijalističke restauracije kapitalizma. Slijedi istraživanje klasnih sukoba koje Mislav Žitko povezuje s konceptom *prekarijata* i *prekarne zaposlenosti*. Polazeći od obilježja suvremenog tržišta rada koje bilježi rast "nestandardnih oblika zaposlenosti", Žitko istražuje prekarnost kao novu društvenu klasu koja je drukčija od tradicionalne radničke klase, ali postavlja i pitanje postoji li određeni aspekt prekarnosti koji funkcionira mimo klasnog registra. Odgovore na postavljena pitanja Žitko traži kroz analizu

novomilenijskih promjena u hrvatskom radnom zakonodavstvu. U svom prilogu raspravi o transformacijama rada Mario Reljanović također se posvećuje problemu prekarizacije rada koji nastaje kao posljedica tzv. “fleksibilizacije” i uvođenja “dinamičnih oblika rada”. Prateći redefiniranje radnih odnosa u postsocijalističkom svijetu, on zapaža tendenciju nametanja određenih teza o potrebi novih koncepata rada koji se radnom pravu nameću kao fleksibilniji. Kao argument potrebe fleksibilizacije rada, koja se zasniva na tezi da je posao lako izgubiti, ali i naći, obično se navode potrebe samih radnika, što Reljanović ne smatra točnim. Štoviše, on ističe kako fleksibilizacija u postjugoslavenskim okolnostima većinom nije rezultat visokog standarda i sigurnih prihoda, nego je nametnuta od strane poslodavaca koji imaju podršku države. Prateći radno zakonodavstvo u Mađarskoj, Rumunjskoj, Bugarskoj, Federaciji BiH, Crnoj Gori, Hrvatskoj, Sjevernoj Makedoniji, Sloveniji i Srbiji, on analizira niz primjera fleksibilizacije koji vode u prekarizaciju. Njegovo istraživanje ukazuje na to da veliki broj fleksibilnih radnika zapravo ne želi biti u tom položaju te se fleksibilizacija rada i uvođenje novih oblika rada zapravo provode na štetu radnika i kroz ugrožavanje radnih prava, odnosno kroz veću radnu eksploataciju.

Drugo je poglavlje posvećeno afektivnim posljedicama deindustrijalizacije te sadrži tri rasprave okupljene pod naslovom “Deindustrijalizacija, nostalgija i struktura osjećaja”. U prvoj raspravi, polazeći od niza teorijskih radova posvećenih fenomenu postsocijalističke nostalgije (S. Boym 2001; M. Nadkarni i O. Schevchenko 2004; M. Todorova 2010; D. Boyer 2010; O. Angé i D. Berliner 2016), Reana Senjković propituje upotrebu pojma nostalgije u tumačenjima iskaza o promjenama koje su utjecale na status i razumijevanje rada i zaposlenosti na “Istoku” i na “Zapadu”, a pritom se posebno posvećuje analizi rezultata razgovora koje su na terenskom istraživanju proveli suradnici projekta *Transformacije rada u posttranzicijskoj Hrvatskoj* (TRANSWORK 2017-2021). Sumirajući rezultate istraživanja autorica se u zaključku zauzima protiv mehaničkog preuzimanja pojma nostalgije u tumačenju činjeničnih iskaza o prošlosti držeći da se time diskvalificira njihova vjerodostojnost. Slijedi rasprava u kojoj, propitujući antropološki koncept *višestrukne temporalnosti* u opisu postindustrijskih gradova i njihove kulture rada, Sanja Potkonjak i Tea Škokić opisuju etnografska istraživanja provedena u Sisku, gradu koji je nekada bio jedan od najznačajnijih industrijskih središta u Jugoslaviji. Uvide u postindustrijsku temporalnost Siska kao “grada slučaja” autorice temelje na iskustvu vremena različitih sugovornika. Njihovo istraživanje pokazuje da se “vremensko rasuđivanje” pripadnika različitih generacija orijentira prema Željezari Sisak budući da se na njoj izgradio industrijski subjektivitet cijelog grada. S obzirom na iskustvo rada u željezari autorice razlikuju tri skupine vremenskih orijentacija te ih analitički izdvajaju u zasebnim poglavljima pod naslovom “prošlost sadašnjosti”, “djeca željezare” i “planiranje bliskih budućnosti”. U zadnjem prilogu ovog poglavlja Nina Vodopivec na primjeru tekstilne tvornice Mura u Sloveniji, koja je 2009. godine završila u stečaju, analizira posljedice propasti tvornice koje su osjetili bivši zaposlenici. Doživljava gubitka posla propituje kroz razgovore s radnicama koje su radile u proizvodnji u vrijeme stečaja te analizira komplekse osjećaja šoka, razočarenja, nesigurnosti i gubitka dostojanstva. Afektivno iskustvo deindustrijalizacije u ovom slučaju ogleda se u potpuno narušenoj samopercepciji radnica u tzv. “ženskim tvornicama” kakva je bila i tvornica tekstila u Murskoj Soboti.

Pod naslovom “Intenzifikacija rada, kvaliteta radnih mjesta i rizik na poslu” okupljene su rasprave u trećem poglavlju koje počinje prilogom Tibora T. Meszmanna o promjenama u kvaliteti radnih mjesta u automobilskim kompanijama preseljenim u Mađarsku. Problem seljenja radnih mjesta, odnosno proces premještanja proizvodnje i restrukturiranja zbog tzv. *outsourcinga* Meszmann promatra iz perspektive autoindustrije kao tipičnog predstavnika sektora u kojemu je došlo do korjenite transformacije radnih mjesta zbog preseljenja proizvodnje. S obzirom na to da su od 2010. godine mnoge multinacionalne kompanije preselile svoje proizvodne kapacitete u Mađarsku, autor propituje kako se “novootvorenim” radnim mjestima promijenila kvaliteta već tijekom procesa premještanja. Ta radna mjesta zaslužuju pažnju jer su,

po autorovu mišljenju, "podložna fleksibilnijoj regulativi te ih štite slabije institucije industrijskih odnosa", što za posljedicu ima smanjivanje kvalitete radnih mjesta, intenzifikaciju rada i povećanje rizika na poslu. Sljedeća studija slučaja vezana je uz bugarski grad Pernik, koji je nekada bio simbol snažne industrijske modernizacije. Taj je grad razvijao metaluršku industriju još od 19. stoljeća, a nakon kraha socijalizma pretvoren je u simbol propadanja industrije u Bugarskoj. Prema podacima koje u svom članku iznosi Dimitra Kofti, željezara koja je zapošljavala 9 000 radnika 80-ih godina, nakon što je privatizirana 1990. otpuštala je radnike sve do 2016. godine kada je imala tek 1 500 zaposlenih, da bi i nakon toga stopa nezaposlenosti i dalje rasla. Sve te promjene utječu na to da radnici zaposleni u rudarsko-metalurškim poslovima o svom radu govore kao o "nezahvalnom poslu" (bug. *neblagodarna rabota*). Autorica izdvaja rizik, opasnost i nesigurnost kao tri najvažnija razloga takve percepcije posla. Za razliku od mađarske autoindustrije i bugarskih rudarsko-metalurških poslova, koji su uglavnom vezani uz muška radna mjesta, sljedeće istraživanje prekarnosti provedeno je na feminiziranom sektoru predškolskog odgoja. Riječ je o koautorskom članku Jelene Ostojić, Marka Lucića, Katarine Jaklin i Tea Matkovića koji se temelji na sekundarnoj analizi podataka u sklopu istraživanja uvjeta rada u Sustavu ranog i predškolskog odgoja i obrazovanja (RPOO) koje je proveo Sindikat obrazovanja, medija i kulture Hrvatske i objavio 2020. godine. S obzirom na to da je sustav RPOO-a dio javnog sektora, on se često izostavlja iz rasprava o prekarnosti, koja se najčešće manifestira kroz nestandardne oblike zaposlenosti. U ovom sustavu takvi nestandardni oblici zaposlenosti javljaju se najčešće u obliku ugovora na određeno vrijeme kojim je zaposleno 20% svih zaposlenika u dječjim vrtićima.

U četvrto poglavlje pod naslovom "Migracije, rod i afektivni rad" uključena su dva rada. Članak o humanitarnom radu u tzv. "europskoj izbjegličkoj krizi" Romane Pozniak skreće pažnju na neistraženo područje rada u lokalnim i nacionalnim humanitarnim organizacijama i udrugama civilnog društva. Da bi proučila motivacije, iskustva i prakse rada humanitaraca i aktivista u Hrvatskoj i usporedila ih s trendovima koje promiče međunarodna industrija humanitarne pomoći autorica članka provela je 18 polustrukturiranih intervjua sa zaposlenicima, volonterima i aktivistima nevladinih i međuvladinih organizacija. U tumačenje iskustva humanitarnog rada uključila je različite studije humanitarizma, a oslanjajući se na koncept afektivnog rada osvrnula se i na razvoj figure profesionalnog humanitarca. Drugi rad u ovom poglavlju istražuje naracije trećeg vala bosansko-hercegovačkih migrantkinja u Njemačkoj nakon 2015. godine. Naime, treći val migranata iz BiH pokrenuo se između 2013. i 2015., a intenzivirao nakon 28. listopada 2015. godine kada je Donji dom njemačkog parlamenta donio tzv. Zapadnobalkansku odredbu kojom je radnicima iz BiH omogućen jednostavniji ulazak na njemačko tržište rada. Autorica članka Danijela Majstorović svoje istraživanje temelji na razgovoru i osobnim povijestima sa suvremenim migrantkinjama. S obzirom na to da su njezine sugovornice iz BiH većinom visokokvalificirane radnice prisiljene u Njemačkoj nalaziti niskokvalificirane, slabije plaćene poslove, autorica propituje razloge koje ih navode na iseljavanje.

Zadnje poglavlje pod naslovom "Klasna preslojavanja i komodifikacija u prostoru kulture i svakodnevice" sadrži dva rada. U prvom radu Joško Čaleta ukazuje na sjecišta tradicijske glazbe i tržišne ekonomije na primjeru profesionalizacije klapskog pjevanja koje je u postsocijalističkoj Hrvatskoj evoluiralo iz domene neformalne, spontane izvedbe u glazbeno formalno izvedbeno djelo. Čaleta pritom upozorava na cijeli niz ekonomskih posljedica koje je imala transformacija rekreativne amaterske glazbene aktivnosti iz razdoblja socijalizma u tržišno-kapitalističku profesionaliziranu radnu aktivnost. Klapski pjevači postali su profesionalni pjevači, no bez statusa slobodnih umjetnika, zaposleni na nestalnom radnom mjestu i bez određenih radnih prava, tako da se u ovom slučaju može govoriti i o prekarizaciji rada u kulturi. Pretvorbi rekreativne u profesionalnu aktivnost doprinijelo je i priznanje UNESCO-a kojim je 2012. godine klapsko pjevanje uvršteno u nematerijalnu baštinu čovječanstva, što je donekle pota-

knulo i tendencije povezivanja glazbenog stvaralaštva kao kulturnog kapitala s ekonomskim kapitalom. U drugom članku, polazeći od teorijskog rada Branka Milanovića koji uvodi pojam “dnevni kapitalizam”, Tea Škokić i Ozren Biti na primjeru kratkoročnog iznajmljivanja privatnog smještaja u Zagrebu propituju prilagodbe poslovanja društvenim prilikama, radno opterećenje iznajmljivača apartmana i resurse koji su im potrebni za obavljanje tog posla. Svoje istraživanje povezuju s konceptom *gig ekonomije*, koji pretpostavlja sustav slobodnog tržišta kratkoročnih poslovnih aranžmana fokusirajući se na kategoriju iznajmljivača domaćina koji pružaju usluge u vlastitom domaćinstvu. Etnografski materijal prikupljen putem deset polustrukturiranih intervjua s iznajmljivačima i iz medijskih izvora autori analiziraju s kulturnoantropološke pozicije da bi propitali mogućnosti opstanka tog poslovanja u kriznim uvjetima pandemije i potresa.

Pogovor zborniku napisala je Chiara Bonfiglioli, ujedno i autorica knjige *Woman and Industry in the Balkans: The Rise and Fall of the Yugoslav Textile Sector* (2019). Uz osvrt na pojedina istraživanja, u svom pogovoru Bonfiglioli značaj ovog zbornika vidi u tome što predstavlja “inovativan pregled tekućih transformacija i diskursa o radu na prostoru bivše Jugoslavije i srednjoistočne Europe te time pridonosi širim globalnim raspravama o deindustrijalizaciji i postindustrijskom društvu”. U tom smislu rasprave okupljene u zborniku, posvećene cijelom nizu aktualnih tema i studija slučaja sigurno će biti poticajne budućim istraživačima zainteresiranim za povijest rada u interdisciplinarnom kontekstu.

Miranda Levanat-Peričić

Pieter Plas, Mi o vuku. Poetika vuka u vjеровanjima i obrednim praksama,
Institut za etnologiju i folkloristiku,
Zagreb 2021., 463 str.

Recepcija tekstova Pietera Plasa o vuku, generisanih iz doktorske disertacije odbranjene u Gen-tu 2002. godine, a objavljivanih tokom godina u zbornicima i časopisima, nije mala, pogotovo na “zapadnojužnoslovenskom” prostoru, kako autor određuje i teritorijalno i jezički omeđuje okvire svog primarnog korpusa. Taj areal obuhvata “hrvatske, bosanske, srpske i crnogorske štokavske govore”, a “u etnokulturnome pogledu može [se] smatrati slavenskom i balkanskom [...] dijalektalnom zonom”. Ovoga puta pred nama je celoviti, nešto izmenjen i adaptiran tekst disertacije u autorovom prevodu na hrvatski jezik, sem uvodnog i završnog poglavlja koja su data u prevodu Tonija Bandova, a uz redakciju Ljiljane Marks.

Kako Pieter Plas navodi u uvodnom poglavlju knjige, ona je metodološki zasnovana na etnolingvističkim i semiotičkim osnovama zacrtanim kapitalnim enciklopedijskim projektom *Slavjanske drevnosti* (ur. Nikita Tolstoj et al.), gde su elementi tradicije posmatrani kao znaci koji u međusobnoj interakciji tvore autoreferencijalan jezik kulture, u kombinaciji s kritičko-poj-

movnom aparaturom “tropske antropologije” Jamesa W. Fernandez. Usmerivši svoju pažnju na jednu od najvažnijih životinja u okvirima tradicijskih kultura na prostoru Balkana i šire, Pieter Plas propušta figuru vuka kroz široko postavljenu mrežu simboličkih i pragmatičkih aspekata, uspostavljajući, kako ističe, osobenu “poetiku vuka”, odnosno “tekst vuka”. Ključnom osobinom koja je pogodovala izuzetnoj otvorenosti vuka za upisivanja različitih kulturnih značenja pokazuje se njegova granična pozicija, to jest figuriranje između polova svog i tuđeg, bliskog i dalekog, ljudskog i životinjskog/demonskog, i taj medijacijski potencijal i kontakt sa oba pola ose vodili su retkoj polisemičnosti ovog znaka.

Etnografski korpus na kome Pieter Plas radi svoje istraživanje izuzetno je obiman i tipološki razuđen, a pored verovanja i opisa obredno-običajnih i magijskih praksi uključuje i brojne folklorne vrste, predanja, kratke govorne forme, basme, šaljive priče itd., kao i znatan deo lirskih zapisa, najvećma uspavanki i obredne poezije.

Pored uvodnog i dva zaključna poglavlja (“Tekst vuka” i “Zaključak”) te bogatog spiska referenci datog na kraju, knjiga se sastoji iz četiri ključne tematske celine. U prvoj – “Vuk i životni ciklus” – autor se zadržava na ključnim prelazima, odnosno fazama u ljudskom biološkom i socijalnom kretanju – rođenju, svadbi i smrti – i figuriranju vuka u datim obrednim kompleksima, vodeći pritom računa i o regionalnim specifičnostima. Autor navodi veliki broj prehrambenih i drugih zabrana vezanih za period trudnoće, čija je funkcija u magijskoj zaštiti novorođenčeta. Na drugom polu je asocijacija vuka sa zdravljem, što je rezultiralo magijskim formulama kojima se obznanijuje rođenje deteta (“Čuj, puče i narode! rodi vučica vuka, svemu svijetu na znanje, a detetu na zdravlje”), figuriranje u uspavankama, široko zasvedočen običaj provlačenja novorođenčadi ili bolesne dece kroz “vučja usta” (“vučji zev”) ili kožu ubijenog vuka, te imenovanje dece imenima koja su u etimološkoj vezi s leksemom *vuk*. Autor dalje pokazuje kako vuk participira u ženidbenim običajima na prostoru zapadnog Balkana, naročito akcentujući stočarski i lovački diskurs kao vrlo produktivan prostor metaforičkih projekcija (vuk : ovca = mladoženja : nevesta; lovac : lovina). Seksualna simbolika vuka s vrlo eksplicitnim erotskim motivima i opscenim leksikom dokumentovana je dalje u nizu šaljivih priča, igara i lirskih pesama, gde se muški polni organ identifikuje s vukom, a ženski s torom ili ovcama. Kompleks tanatoloških predstava vezanih za ovu životinju autor uglavnom sagledava s kritičkim otklonom prema postojećim tumačenjima, pre svega u odnosu na Čajkanovićevo čitanje vuka kao totema i njegove uloge u kultu mrtvih, ističući da je “iznimno malo indicija o izravnoj vezi vukova s tanatološkim predodžbama”.

Drugo poglavlje – “Vučje vrijeme i zaštita od vukova” – posvećeno je simboličkoj figuri vuka u kalendarskom sistemu, njegovim vezama sa pojedinim svecima i tabuima vezanim za praznike, određene tipove radova, te upotrebu predmeta koji asociiraju vučje zube ili čeljusti (makaze, greben, tkački razboj i sl.). Kompleks datih verovanja Plas naziva “vučjim kalendarom”, pokazujući da je vreme aktivnosti vukova – a to je zimska polovina godine, od Mitrovdana do Đurđevdana, s kulminacijom oko božićnih praznika – iniciralo širok spektar profilaktičkih radnji u cilju zaštite stoke i ljudi i da su te radnje pratile “vučje praznike”, a u okviru nedeljnog ciklusa sredu i petak. Među svecima kojima se pripisuje vučja predikacija ili gospodarenje nad vukovima dominiraju Sv. Luka, Sv. Arandeo, Sv. Dimitrije, Sv. Mrata, Sv. Nikola, Sv. Sava te Sv. Đorđe. Oni zapovedaju vukovima, namenjuju im hranu, šalju ih za plenom, štite stoku i ljude od vukova (imaju moć da im zakamene ili otkamene usta) i figuriraju u tipskim narativima o hromom vuku, što je osobina u kojoj Plas prevashodno prepoznaje opštu odliku “drugog, ambivalentnog i liminalnog”.

Treći deo posvećen je ophodima s ubijenim vukom – vučarima i vučarskim pesmama. Obred nije kalendarski markiran, a izvode ga lovci koji su vuka ubili. Oni s kožom ubijenog vuka pohode kuće u sopstvenom i susednim selima, i u formi obredne drame pevaju vučarske pesme, tražeći i dobijajući darove od ukućana, i izvode predviđene ritualne radnje s vukom

(preskakanje preko vuka, dodirivanje njegove kože, provlačenje ispod vuka i sl.). Vuk se za ophod dodatno kitio, a delovi njegovog tela, pogotovo vučji “zev” (koža oko usta), postajali su predmeti magijske manipulacije i apotropejoni.

Poslednji tematski blok prati vuka u mreži narodne medicine, magije i demonologije. U ovoj sferi možda više nego igde drugde dolazi do izražaja ambivalentnost “teksta vuka”, koja se očituje podjednako jasnim naglascima i na njegov apotropejski karakter (zaštitnik od bolesti) i na njegov preteći potencijal (vuk kao njihov izazivač), pri čemu se fundirajućim za ovu polivalentnost pokazuje opet prostorni kod, jer vuk kao biće granice može tu granicu i da čuva i da ugrožava. Otuda magijska praksa poznaje brojne strategije zaštite od vuka, kao i veoma razuđenu magijsku praksu zasnovanu na upotrebi delova vučjeg tela – zuba, šapa, krzna, repa, ušiju, očiju, srca. Izuzetna je zastupljenost vuka u kratkim basmama (“Vuk pri nas!” – kako se bolest ne bi dozvala i dr.), ali i onima sa složenijom narativnom strukturom, gde se po pravilu uvodi motiv vuka koji kolje, rastrže, grabi i uništava bolest ili demone, mada se bolest u različitim verbalnim varijacijama može i prenositi na vuka ili na prostor gde on živi. Pieter Plas dalje sagledava prisustvo vuka u fitonimiji (*vučja jabuka*), vezu s demonima i besnilom, fiktivne transformacije ljudi i demona u vukove, njegovo ambivalentno figuriranje u sistemu snova i predskazanja.

Knjiga Pietera Plasa izuzetna je sinteza ambivalentne kulturne predikacije vuka u sistemima tradicijskih kultura, onih sa prostora zapadnog Balkana, ali i znatno šire. Česta krosreferencijalnost unutar knjige svedoči o dinamičnim odnosima nekoliko osnovnih kategorija, koje autor poimence izdvaja u zaključku knjige “Tekst vuka”. On primećuje da se tri osnovne propozicije, “koje se sastoje u tome da vuk jede / kolje / ubija stoku [...] da se pri tome kreće oko i preko granica” i da je “opasan tuđinac (tuđ uljez)” mogu kontekstualizirati i rekombinovati u konkretnoj obrednoj praksi i sistemu verovanja s pozitivnim ili negativnim predznakom u širokom spektru varijeteta i da je to u ishodištima polisemije vuka, koji je nesumnjivo jedan od najznačajnijih “znakova”, odnosno “tekstova” tradicionalnih, ali i savremenih kultura.

[Prikaz u sklopu projekta “Kulturna animalistika: interdisciplinarna polazišta i tradicijske prakse (IP-2019-04)” Hrvatske zaklade za znanost.]

Lidija Delić

Liber monstorum balcanorum.
Čudovišni svijet europske margine,
Miranda Levnat-Peričić i Tomislav
Oroz, ur., Jesenski i Turk i Institut za
 etnologiju i folkloristiku, Zagreb 2019.,
 371 str.

Na koji način misliti o Balkanu koristeći nove teorijske paradigme? Kakva je to zazorna balkanska lepota i šta nam ona može reći o anatomiji kulturne organizacije Drugoga? Kako smestiti angloamerički teorijski neksus zaokružen terminom *monster studies* u kontekst lokalnog-bal-

kanskog okvira? Ima li mesta ontološkom obrtu u diskursu o Balkanu? Urednici Miranda Levanat-Peričić i Tomislav Oroz i autori tekstova u novom zborniku *Liber monstrorum balcanorum: čudesni svijet europske margine* hvataju se u koštac sa ovim pitanjima kroz zanimljiv pojam čudovišnosti – “značajnim, a nerijetko i zapostavljenim aspektom balkanskih realnosti” (str. 1). Interdisciplinarno postavljen, sa radovima koji dolaze iz različitih konteksta, ovaj zbornik na nepretenciozan način nudi značajne doprinose upravo kroz savremeno tretiranje pojmova liminalnosti i marginalizovanosti.

Regija Balkana kao liminalnog prostora intrigirala je Evropljane tokom dugih godina stasavanja evropskog kontinenta u čvorište globalne moći i uticaja. Istovremeno razumevan kao deo Evrope, ali nedovoljno evropski, kao granični prostor između jasno podvojenih sfera hrišćanskog zapada i ne-hrišćanskog istoka, Balkan je postao periferija mnogo pre nego što je modernizam i spremnost za učestvovanje u njegovim praksama postao dominantni arbitar (globalne) periferalnosti. Percepcija geografske pozicije Balkana kao granice konceptualno je osnažena potrebom da se ovaj region podvrgava različitim procesima “razvoja”, čije se izvorište smešta u vreme početke industrijske revolucije. Stoga je fokus razumevanja graničnosti poslednjih godina proširen na taj način, da uključuje i problem temporalnosti, pored već postojeće teritorijalnosti i to putem izučavanja specifičnih “istorija” graničnih prostora, sa fokusom na to kako se pomenut karakter graničnosti, odnosno liminalnosti uspostavlja, održava i reprezentuje (usp. Green 2005 za prostor Balkana i Reeves 2014 za Centralnu Aziju). Na taj način, važno (samo)razumevanje toga šta znači biti graničan decentralizuje diskurs o političkim granicama nacionalnih država, uvodeći ih u širi proces *b/orderinga* (Rippa 2020: 29), odnosno kompleksa praksi *graničenja* (engl. *bordering*), u kojima se granica razume “više kao glagol, kao praksa, kao odnos, i podjednako važno kao deo mašte i želja, nego kao imenica ili kao objekat” (Green 2012: 579-580). Granica (engl. *borderland*) na taj način postaje prostor susreta, mešanja i pregovaranja, te prostor u kojem se omogućava (engl. *facilitate*) sama linija razgraničenja (engl. *frontier*). Zbornik *Liber monstrorum balcanorum* u tom smislu predstavlja kolekciju veoma važnih uvida iznutra, odnosno značajnih aktivnosti u smeru proizvodnje znanja o Balkanu iz samog prostora granice i to na veoma specifičan način, putem korišćenja pojma čudovišnosti i polemika koje vezuju ovaj pojam sa Balkanom. Izmišljanje zemalja, prostora, praksi u koje se smeštaju sve one želje, snovi, utopije i strahovi koje su previše zahtevne ili opasne za svakodnevne živote, vekovna je praksa Zapada i njegove elitne i popularne kulture (Eko 2014), a radovi u ovom zborniku upravo na tom konceptualnom prostoru dekonstruišu pojmove graničnosti, čudovišnosti i binarnog odnosa Evropa-Balkan. To čine kroz “eksperimentalno propitivanje onih pojava čija je liminalnost, primarno stigmatizirana lokacijom Balkana, ujedno i pokretačka snaga novih i drugačijih pisanja o Balkanu s Balkana” (str. 16).

Tema marginalnog i marginalizacije u kontekstu Balkana predstavljala je stubove mnogih značajnih etnografskih i politikoloških uvida u značenja različitih indentitetskih praksi na ovom prostoru (usp. Herzfeld 1987; Day et al 1999). Marginalno je ono što izaziva osećaj nejednake pozicije, podjednako kao i nejednakog odnosa, a takvo stanje izaziva nemogućnost orijentacije u vremenu u kojem jasna lociranost omogućava problematizovanje različitih centralizovanih narativa; marginalizovani su tek delimično vidljivi, tek delimično povezani (Green 2005: 1). U tom smislu, Balkan je kroz kontinuirano delovanje “velikih sila” načinjen osnovnom marginom Evrope (Glenny 1999), a ta marginalnost se ogleda u geografskim, društvenim, političkim, kulturnim i drugim aspektima, do toga da se neki njegovi delovi politički konstituišu u nove geografske entitete, poput nedavno konstruisane regije Zapadnog Balkana. Prateći tezu da je marginalno ono što nije u stanju da postane “izam” (Boon 1999: 208), zaključuje se da je Balkan posebno liminalan – jer se nalazi između, a ne duboko u/na periferiji, jer je “niti jedna stvar niti druga, ili moguće previše i jedno i drugo istovremeno” (ibid.: 207). Bilo da se marginalnost razume kao periferija koju karakteriše posebnost ljudi i prostora ili kao stanje

zapostavljenosti/otpora u odnosu na “centar” ili kao koncept kroz koji se preispituju procesi modernizacije i onoga što se tim procesima gubi, marginalnost je od posebnog značaja za proizvodnju znanja o Balkanu. Upravo je to pozicija koju ovaj zbornik radova neguje “otvarajući prostor drukčijim, još neistraženim aspektima drugosti europske margine” (str. 3) putem kojeg se rekonceptualizuje kako pozicija Balkana tako i samog pojma margine.

Zbornik je organizovan u tematske četiri celine. Prvi deo “Čudovišne granice i susreti na pragu: *Hic sunt Draculae et caetera*” nosi temu Balkana kao liminalnog prostora sa nedvojbeno monstroznom karakteristikama. U njemu se kroz radove Tomislava Pletenca, Dejana Ognjanovića, Marka Piševa, Sanje Lazarević Radak i Josipa Zankija naglašava “slojevitost Balkana, koji figurira u rasponu od zavičaja vampirske prijetnje prosvjetiteljskoj Europi, preko filmskih imaginacija čudovišnih kronotopa, liminalnih prostora putopisnih reprezentacija koji iniciraju diskurse o patologiji balkanskih naroda, do ambivalentnosti transcendentnih iskustava pobuđenih mistikom prirodnih fenomena Velebita, navodi na preispitivanje njegove liminalnosti unutar koje je moguće promišljati kulturne obrise nametnute mu čudovišnosti” (str. 3-4).

Drugi deo “Kodiranje slike i funkcije: *Monstrare et monere*” čine četiri studije koje istražuju “diskurzivne strategije koje proizvode slike čudovišnih Drugih u hrvatskoj književnosti i kulturi, dakle u skladu s uvjerenjem da je funkcija tih slika monstrare et monere, demonstriranje božanske volje i izricanje upozorenja” (str. 4). U radovima Ane Gospić Županović, Mirne Sindičić Sabljo, Suzane Marjanić i Mirande Levanat-Peričić čudovišno se prati “kroz ‘verbalne slike’ hrane i pića u hrvatskoj prosvjetiteljskoj književnosti 18. stoljeća, zatim kroz slike balkanskog Drugog u kroatocentričnom identitetskom obrascu 20. stoljeća, preko slike ‘imaginarnog Ciganina’ koja kroz kulturno-rasistički diskurs reciklira ustaljene čudovišne obrasce te, konačno, kroz slike narkotičke zbilje koja vidi samo ‘povorku mrtvaca’ i ‘kandidate smrti’ revitalizirajući tako Krležin ciklički monstuarij balkanske ratne povijesti” (str. 6).

“Čudovišno tijelo: prijevodi, prijenosi, izgubljena i nagomilana značenja” naslov je trećeg dela, u okviru kojega su okupljeni radovi Perside Lazarević di Giacomo, Dragane R. Mašović, Nevne Daković i Biljane Mitrović te Milete Prodanovića. U ovom poglavlju se kroz niz interdisciplinarnih postupaka preispituje značenje pojma monstroznog u različitim kulturnim sferama – od analiza odrednica iz rečnika Kristijana Fridriha Temlera (Christian Friedrich Temler) iz druge polovine 18. veka, preko analiza žanrova popularne kulture horora, epske fantastike, filma, do elemenata iz kulture svakodnevnice tranzicionog perioda, kao svojevrsne “kronike umjetničkih refleksija balkanskog monstuarija” (str. 10) gde se nalaze savremene (kič) pojavnosti mitskih bića – od salveta, dvorišnih ograda, betonskih lavova, crtanih filmova do videoigara.

Četvrti deo pod nazivom “Aveti prošlosti: *Historia nostra monstra vitae est*” ujedno je i poslednje poglavlje ovog zbornika. Konceptualno smešteni između ostalih i u domen kulture sećanja, radovi Lidije Stojanović, Nenada Veličkovića, Mirele Holy, Tomislava Oroza te Maria Vrbaničića i Senke Božić-Vrbaničić problematizuju “suvremene prakse reanimacije prošlosti koje u kontekstu stoljetnih diskurzivnih pripitomljavanja Balkana nerijetko prizivaju metaforiku čudovišnosti” (str. 12). U njima preispitivanjem odnosa Balkana sa antičkim nasleđem, fobjom prema zaostavštini (iz) socijalizma, postjugoslovenskim mitovima, tabuiziranjem usled oznake da je zavičaj nemrtvih, temama lustracije i indeksa izdajnika te idejama Viveroša de Kastra (Viveiros de Castro) o ontološkom obrtu i postajanjem Drugim kroz ogled o filmu *Ljudi mačke* “pomiču granice promišljanja suvremenih značenja čudovišnosti u našem vremenu, njihova balkanskog ishodišta i često neproblematizirane prošlosti” (str. 13).

Zbornik *Liber monstrorum balcanorum: čudesni svijet europske margine* predstavlja značajno ostvarenje čiji se dometi najpre čitaju u pokušaju da se utiče na redefinisane nekih od osnovnih koncepata upotrebljanih za karakterizaciju Balkana, koncepata periferije i margine.

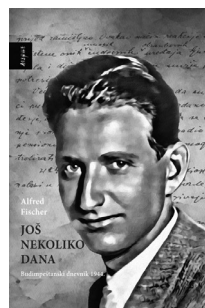
Originalnom i provokativnom teorijskom upotrebom koncepta čudovišnosti, autori su radovima u ovom zborniku ponudili jedinstven i bogat spektar mogućnosti da se takvo redefinisavanje nastavi i proširi.

Miloš Ničić

LITERATURA

- Boon, James. 1999. *Verging on Extra-Vagance. Anthropology, History, Religion, Literature, Arts... Showbiz*. Princeton: Princeton University Press.
- Day, Sophie, Evthymios Papataxiarchis i Michael Stewart, ur. 1999. *Lilies of the Field. Marginal People Who Live for the Moment*. Boulder: Westview Press.
- Eko, Umberto. 2014. *Istorija mitskih zemalja*. Beograd: Vulkan izdavaštvo.
- Glenny, Misha. 1999. *The Balkans. Nationalism, War and the Great Powers*. New York: Viking.
- Green, Sarah. 2005. *Notes from the Balkans. Locating Marginality and Ambiguity on the Greek Albanian Border*. Princeton, Oxford: Princeton University Press.
- Green, Sarah. 2012. "A Sense of Border". U *A Companion to Border Studies*. Hastings Donnan i Thomas M. Wilson, ur. Chichester: Wiley-Blackwell, 573–592.
- Herzfeld, Michael. 1987. *Anthropology through the Looking-glass*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Reeves, Madeleine. 2014. *Border Work. Spatial Lives of the State in Rural Central Asia*. Ithaca: Cornell University Press
- Rippa, Alessandro. 2020. *Borderland Infrastructures. Trade, Development, and Control in Western China*. Amsterdam University Press.

**Alfred Fischer, Još nekoliko dana.
Budimpeštanski dnevnik 1944.,
Siniša Bjedov, prir., Disput, Zagreb
2022., 153 str.**

Deveta knjiga Disputove biblioteke Svagdan donosi još jedan uzbudljiv dnevnik intelektualca prošlog stoljeća. Svaki od prethodnih, objavljenih u istoj biblioteci – poput dnevnika Divne Zečević, Zdravka Malića ili Marije Vinski – na svoj je način čitateljima nosio iskustvo ulaska u tuđu intimu, u dnevničku mješavinu dokumentarnog, lirskog, političkog, javnog, privatnog i zamišljenog. Čitanje dnevnika dakako zahtijeva drukčije tehnike i vještine od čitanja pripovjedne proze. Autobiografski ugovor tu je neupitan, povjerenje apsolutno, predanost i strpljenje pred rukavcima, digresijama i neizvjesnostima, pred kobnom otvorenošću fabule, u čitatelja moraju

biti na visokoj razini – a opet, jezik, stil, poantiranje, humor, provodni motivi i retoričke figure podsjećaju da je riječ i o književnosti, i da se uz bilježenje stvarnosti tu događa i modeliranje jednog svijeta (i jednog identiteta) na drugom stupnju.

Alfred Fischer bio je osječki odvjetnik koji se pred ustaškim progonima godine 1941. sklonio u Budimpeštu. Prije rata pisao je rasprave iz građanskog prava, ali je imao i književnih pokušaja i planova. Ratni je dnevnik vodio iz navike da pisanjem ispunjava svoje vrijeme, vježba svoj duh i artikulira svoje misli, ali i iz želje da mu zabilježene natuknice o ljudskim tipovima i neobičnim događajima jednom posluže za književnu obradu. U dnevniku zapisuje i da je tri godine ranije počeo raditi na romanu koji se trebao zvati *Plava ptica*, na temu “dobrotvora” koji “poput svih ostalih ljudi bezobzirno traže svoj interes. Bio bi to roman razočaranja” (str. 69). Fischer iskreno vjeruje u ljudsku dobrotu, no njegova ga racionalnost, životno iskustvo (premda nije star, rođen 1904.) i sposobnost uočavanja ljudskih slabosti vode tome da u dobročiniteljima prepozna građu za roman o uskogrudnosti. Ta se ideja prepliće s onim što u intenzivnim mjesecima 1944. godine, iz kojih su se sačuvali ovi dnevnik, živi u svakodnevicu, dok sa zahvalnošću, ali bez servilnosti, prima zaštitu svojih spasitelja: grofice Gabrijele Pejačević (sestre skladateljice Dore Pejačević) i njezina supruga, mađarskog grofa Józsefa Kochanovskog. Upravo su Gabi i Joži trebali biti među glavnim modelima galerije likova u budućem romanu.

S obitelji Pejačević (kako doznajemo iz predgovora i pomnih bilježaka Siniše Bjedova) Fischer se povezao prije rata, prilikom parnice koju je vodio u Gabrijelino ime, kad se preudala protiv volje obitelji i zbog toga gotovo ostala razbaštinjena. Kad je Fischer morao bježati, dogovorili su se da mu grofovski bračni par pri tome pomogne, na račun Fischerova imanja koje im je, kad rat završi, trebao prepuštiti. Tako se Alfred Fischer našao u Mađarskoj, gdje ga uskoro, zahvaljujući pomoći osječkog arhivista i kulturnog djelatnika Kamila Firingera (koji je za taj čin dobio priznanje Pravednika među narodima), dostiže i majka te supruga Margita i njihovo dvoje male djece – kći Lelja i sin Darko, koji su se dotad bili sklonili u Bosnu. Sačuvani dnevnik (tri male crne bilježnice) obuhvaća razdoblje od 29. rujna do 16. prosinca 1944.: tek dva i pol mjeseca. Pronađen je “u skloništu”, odnosno među oprugama fotelje u iznajmljenoj sobi u kojoj se Alfred skrivao i iz koje su ga 8. siječnja 1945. godine izvukli mađarski fašisti te ustrijelili na ulici. Rusi su u Budimpeštu ušli samo deset dana kasnije, 18. siječnja, i to je tih “još nekoliko dana” koje Fischer nije uspio dočekati, a koji citatom iz dnevnika daju naslov knjizi. Bilježnice, odnosno prijepis koji je učinila Dubravka Jakić, Leljina kći, do ovog je izdanja čuvao sin Darko. Premda je u ratu bio tek trogodišnjak, Darko Fischer je izniman svjedok (<https://www.youtube.com/watch?v=SnGG3s2-UM8>), a u ovoj je knjizi i njegovo danas pisano pismo ocu. No zasluga za prepoznavanje vrijednosti bilježnica Alfreda Fischera i za njihovo objavljivanje pripada Siniši Bjedovu, još jednom osječkom intelektualcu koji je, u ovom nizu posrednih svjedoka i prenositelja pamćenja, znanstveno i pasionirano istražio Alfredovu biografiju te napisao predgovor knjizi.

Ta dva i pol mjeseca, koliko je spašeno u ovim bilježnicama, Alfred opisuje kao vrijeme proživljeno punim plućima, intenzitetom kakav daju samo izvanredne okolnosti i svakodnevna igra sa smrću. On obilazi diplomatska predstavništva i u masi migranata pokušava ishodovati nekakve isprave. Daje instrukcije iz hrvatskog jezika na raznim adresama Budima i Pešte, pa satima pješači s jednog na drugi kraj grada. Nalazi se s obitelji, pomažući im da traže stalno nova skrovišta i koliko-toliko siguran internat za djecu (najzakopčaniji je u natuknicama o, čini se, ne baš harmoničnom odnosu sa suprugom; odnos se prikazuje nešto boljim kad joj se obraća u pismima, priloženim na kraju knjige). Viđa se sa znancima koji su također izbjeglice, i sa svojim dobročiniteljima, koji žive u strahu za svoj imetak, pa već prema tome i biraju stranu kojoj će se prikloniti u ratu, što im gorko zamjera (“‘Da’, rekao sam, ‘vi mislite: nacizam ubija i pljačka Židove, a boljševizam će ubijati i pljačkati nas. [...] Ali ja vam velim: nemoralno je dati

jednom sistemu prednost pred drugim samo zato, jer on pali kuću susjedovu, a ne pali moju.”, str. 108-109). Iščekuje dolazak ruskih osloboditelja, oslušujući svake zore ne čuje li se zvuk topova iz predgrađa. I na kraju, gotovo svake večeri, ogrnut dekom i smrznutih prstiju, piše dnevnik.

Kakav se lik Alfreda Fischera pojavljuje iz tih stranica? Bez sumnje je to čovjek snažna duha i velikog obrazovanja, dionik jednog kulturnog i društvenog kruga koji je još pomalo habsburški, i u kojem se suvereno kreće sa svojim znanjem njemačkog i mađarskog (odlično je poznao, i stalno usavršavao, i engleski i francuski). Ima jasne političke stavove i visok stupanj samosvijesti, samokritike i samoironije. Dok emigrantske dane ispunjava pisanjem, prevodenjem, čitanjem i pravljenjem bilježaka, sebe proglašava površnim, nenačitanim i premalo ustrajnim. O sebi ne voli svjedočiti dramatično, i radije se smije vlastitome strahu. Kao što lako uočava karikaturu u drugima, vidi je i u samome sebi. Tako je na primjer jedne večeri pao u duboku moralnu krizu zbog toga što nije na pravi način, prikladnijim rasporedom skloništa za tu noć, povećao šansu za spas supruzi i djeci (“Mancika [supruga] je uzela na sebe križ stradanja, a ja sam opet radio sebično. Ima li opravdanja za moje držanje, obrane za mene, moralnog prava na spasenje?”). No već se idućega dana ispravlja: “događaji su se razvijali tako, da mi se moj jučerašnji ‘*mea culpa-pathos*’ (koji je bio više afektiran nego li proćućen) danas čini smiješnim” (str. 58). Vlastiti ispačeni lik u uličnom zrcalu u prvi mah ne prepoznaje, i to mu je prilika da ocrtava vlastitu karikaturu. Opisuje lepezu straha i osjećaja progonjenosti do krajnje granice (“Umoran si, sit si svega, najradije bi prišao prvoj uniformi i rekao: evo, ja sam taj i taj”, str. 100), no usto i trezveno bilježi kako strah hrani gradske glasine koje od benignih događaja stvaraju usmeni horor.

Kronološkim slijedom možemo pratiti rast napetosti i pogoršanje životnih uvjeta, sve teže vijesti o racijama, odvođenju u logore i bombardiranjima grada, pri čemu je prijeloman trenutak 15. listopada, kad ekstremni mađarski Strelasti križevi pučem preuzimaju vlast. Istovremeno, i za čitatelja gotovo neobjašnjivo, Alfred Fischer na neki način uživa u ponoći takvog života. Posprdnim tonom piše nekoliko stranica parodičnog dnevnika u kojem simulira kako bi nezanimljiv i frivolan bio njegov svagdan da ga živi kao prije rata, kao da su mirnodopske tričarije poput sudskih parnica i partija tenisa nedostojne njegove inteligencije i snalazljivosti. U tom odvažnom prihvaćanju izazova, u Fischeru vidimo sličnost s nešto starijim Hinkom Gottliebom, koji u svom romanu *Ključ od velikih vrata*, pisanom u fašističkom logoru u Kraljevici 1943. godine, tumači svoj stav: “Upravaj [čovjeku] sve putove, skini mu brige s vrata, riješi ga za uvijek njegovih tirana, izrabljivača i iznuđivača, i bit ćeš na najboljem putu da od njega napraviš situ, zadovoljnu i tupu životinju” (H. Gottlieb, *Ključ od velikih vrata*, Bodoni, Zagreb, 2021, str. 153). To je usko povezano i s njihovim sličnostima u političkim nazorima, o kojima će biti više riječi u nastavku. Prije toga moramo reći da se prema židovskom pitanju ova dvojica suvremenika odnose dijametralno suprotno. Dok je Gottlieb uvjeren i aktivan cionist, Fischer zagovara asimilaciju. Pri tome je posve nesentimentalan i prema samom stradanju koje proživljava na vlastitoj koži (“Židovi, koji budu preživjeli ovu kataklizmu, strahovito će pogriješiti, budu li smatrali, da im mučeništvo onih drugih, koji su poginuli, daje stalni naslov za produženje i povećanje i onako nerazmjernog utjecaja u privrednom i uopće društvenom životu. Prilagoditi se drugima, asimilirati se, nestati u asimilaciji, inače će se igra ponoviti!”, str. 20). Fischerove političke ideje su pragmatične i utopijske u isto vrijeme: on je humanist i idealist, demokrat koji misli da ljudi ne moraju imati isto političko mišljenje, ali i da su u osnovi dobri i tolerantni jedni prema drugima, i zato je načelni pacifist. Iako je u mladosti bio sklon komunizmu, sada misli da nova država koja će se izgraditi poslije rata mora biti utemeljena na seljaštvu (pisao je raspravu o Radiću) i malom privatnom vlasništvu, osobito nad zemljom. Sumnja u kolektivnu sreću koja mrvi pojedince, i smatra da privreda treba tržišnu konkurenciju kako bi čovjek davao najbolje

od sebe. To je spoj liberalizma, kapitalizma i socijalne demokracije koji ga čini bliskim Gottliebu. No ako nova država bude i socijalistička, on se u nju kani vratiti i dati svoj prilog javnom životu. Osjeća da s time ne treba oklijevati, odmah se želi uključiti u “opće koristan rad”, staviti se “na dispoziciju” režimu kakav god on bio, samo ako bude poštivao prava čovjeka.

Fischerovi geopolitički planovi o balkanskoj federaciji uklapaju se u tadašnje rasprave. Riječ je o ideji dugog trajanja koja (nakon ilirskog pokreta) dobiva konkretniji politički oblik u socijalističkim i komunističkim krugovima krajem 19. stoljeća, još jače se artikulira u međuraću, a živi i neko vrijeme poslije rata (1946. godine u tom smislu konkretno pregovaraju Tito i Dimitrov). U tom okviru Fischer zamišlja veliku državu koja bi osim jugoslavenskih zemalja obuhvatila i Bugarsku, Albaniju i Grčku te time zadobila ekonomsku i geopolitičku stabilnost. Zvala bi se Ilirija, a glavni grad bi mogao biti Dubrovnik. U njezinu bi ustavu najvažnije bilo jamstvo osobnih i političkih prava građana te što jača autonomija federalnih sastavnica. Hrvati u njoj zaslužuju bolji status nego što su ga imali u prethodnoj Jugoslaviji zahvaljujući svojem aktivnom sudjelovanju “oko Tita u aktivnoj rezistenciji protiv osvajača i Quislingovih krvnika” (str. 44). Nova država mora biti utemeljena na građanskom principu (Fischer spominje “svakodnevni plebiscit”, predlaže termin “sintetičnog naroda”, uspoređuje državu s dogovorenim brakom obilježenim međusobnom indiferentnošću, pri čemu povlači poveznicu i sa svojim bračnim iskustvom), no ipak bi trebala (pažljivo!) protjerati etničke manjine koje su za vrijeme rata bile na neprijateljskoj strani. Židovi u njoj mogu ostati, ali se moraju postepeno odreći svoga identiteta, što pokazuje vlastitim primjerom. No kako da se to dovede u sklad s pravima čovjeka-građanina? Fischer priznaje da na to nema odgovor.

Političke rasprave zauzimaju znatan dio dnevnčkih stranica, no ipak u čitatelju prevladava dojam Fischerove vještine u opisima likova i događaja. Nema sumnje da je dnevnik pisao samo za sebe, no njegov užitak u pripovijedanju ipak nekako unaprijed računa i na budućeg čitatelja: “Kušat ću malko pisati, da se rastresem i da mi prođe vrijeme. Da se malko razveselim, ispripovijedat ću [...]” (str. 51). Među obiljem likova i događaja koji su na ovim stranicama približeni za buduću književnu razradu vjerojatno je najzabavniji onaj kojem sam Fischer daje naslov “Pišta i pekmez”, ispričan u gotovo vodviljskom tonu. Radi se o sljedećem: u kolovozu 1942. godine pri izvršavanju vojnog zadatka poginuo je István Horthy, sin mađarskog predsjednika Miklósa Horthyja, koji je ujedno bio suprug kćeri Gabrijele Pejačević iz prvog braka, dakle Gabrijin zet. Prikladno tronut, Fischer dočekuje “majku narodne udovice” i “baku narodnog siročeta” na budimpeštanskom kolodvoru i prati je kući, gdje ostaje čekati u predsoblju dok se ona ne raspakira i pripremi za državni sprovod. No nakon dugog čekanja, zatiče je u kuhinji s kuharicom, posve obuzetu pitanjem kako spasiti marmeladu iz razbijene staklenke: sastaviti komadiće da se vidi da li koji manjka? Propasirati kroz gusto sito? Pitati liječnika smije li se jesti marmelada s krhotinama stakla? “Odluka, naravno, nije pala. [...] Tako se desilo u Budimpešti mjeseca augusta ljeta gospodnjega 1942., u trećoj godini drugog svjetskog rata, a u vrijeme između junačke smrti i državnog pokopa prvog sina Mađarske – Gabikinog zeta” (str. 73).

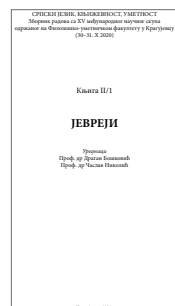
Dan poslije ovog humorističnog izvještaja Fischer se kaje što je pustio na volju svom pripovjednom veselju. Ispisuje hvalospjev Gabičinu uzvišenosti, podsjeća se njemačkih stihova koje joj je u zanosu pjevao početkom rata. Anegdotu o Pišti i pekmezu smatra “nezgrapnošću”, čak i “svetogrđem”. Prekorava se: nije lijepo smijati se dobročiniteljima. Na svakoj stranici svoga dnevnika trebao bi napisati “Joži i Gabi su moji spasitelji” umjesto što ih, poput kakvog nepotkupljivog Robespierrea, kritizira kao feudalnu gospodu. Sam sebe podsjeća da je grofica Pejačević iznimna, darovita i nadahnuta žena zbog čijeg je neuspjelog slikarskog portreta, nedostojnog njezine transcendentalnosti, on sam jednom prilikom napao slikara (te njegove riječi čitatelje silno podsjećaju na sud Leonea Glembaya o portretu sestre Angelike – uostalom i njemu su se tada, baš kao Leoneu, okupljeni smijali i rekli da je “fantasta”). Suvišno je reći da

ga taj pokajnički zanos drži kratko, i da će se temi mađarskog feudalizma i svojih dobročinitelja još višekratno vraćati.

I ovaj se dnevnik, kako je to već utvrđeno za onaj Marije Vinski (o čemu v. prikaz Branimira Jankovića u *Historijskom zborniku* 2021, br. 2), nudi čitateljima i istraživačima kao građa za povijest svakodnevice, povijest emocija, povijest knjige i čitanja, povijest židovstva, a Branimir Janković povodom Marije Vinski osobito ističe njezinu poticajnost za povijest intelektualaca i intelektualnu povijest. Sve to vrijedi i za Fischera, no mi bismo ovom prilikom ipak istakli njegovu književnu stranu, i zaključili mišlju da smo s Alfredom Fischerom izgubili još jednog potencijalnog židovskog hrvatskog pisca. Fischer nas, poput Gottlieba, podsjeća da Židovi u Hrvatskoj nisu bili samo znanstvenici, industrijalci, odvjetnici, obrtnici i trgovci, nego i književnici, i da taj njihov poriv najčešće nije proizlazio iz nužde genijalnog stvaratelja, nego više iz njihova obrazovanja, načitanosti, navike na život s knjigama i na kulturu pripovijedanja sa značajnim smislom za humor, koja je u uskoj vezi sa srednjoeuropskom židovskom književnom tradicijom.

Natka Badurina

Jevreji I i II. Zbornik radova sa XV međunarodnog naučnog skupa “Srpski jezik, književnost, umetnost”, Dragan Bošković i Časlav Nikolić, ur., Filološko-umetnički fakultet, Kragujevac 2021., 392 str. (I tom) i 408 str. (II tom).

Dvotomni zbornik *Jevreji* donosi radove književno-kulturne sekcije znanstvenog skupa *Srpski jezik, književnost, umetnost* održanog u listopadu 2020. godine pri kragujevačkom Filološko-umetničkom fakultetu. Pri odabiru teme organizatori su bez sumnje bili potaknuti velikom prisutnošću teme Židova, židovske kulture i holokausta u suvremenim humanističkim i društvenim znanostima i javnom prostoru uopće. Zanimljivo je da je godinu dana ranije, u jesen 2019., na Odsjeku za slavistiku Sveučilišta u Grazu održan međunarodni skup pod naslovom *Jewish Literatures and Cultures in Southeastern Europe: Experiences, Positions, Memory*, čiji su radovi objavljeni u knjizi također 2021. godine (Hansen-Kokoruš i Terpitz 2021). Srodnih publikacija ima dakako još, i u ovom prikazu nećemo ulaziti u njihovu komparativnu analizu, no zbornik iz Graza spominjemo zbog vremenske, geografske i tematske bliskosti te, s druge strane, bitne razlike u samom polazištu: dok je Graz temu nastojao geografski i kronološki omeđiti, što je vidljivo i u naslovu i u tematskim blokovima (Židovi u jugoistočnoj Europi u carsko doba, u vrijeme između dva rata, u doba holokausta i u suvremenosti), kragujevačke su početne intencije ekstremno široke (“Jevreji”). Odgovarajući na suvremeni interes za holokaust, inicijatori kragujevačkog skupa pitaju se koliko uopće znamo o ljudima koji su u njemu nestali te pozvane sudionike usmjeravaju podtemama koje su dijelom enciklopedijske (“Izabrani narod i povijest Zapada”, “Ime Boga i sveti spisi: Biblija, Talmud, Tora”, “Kabala i židovski misticizam”,

“Izrael – sveta zemlja”), dijelom se tiču popularne kulture (Hollywood, Charlie Chaplin), dijelom regionalnih specifičnosti (Židovi u srednjoj i južnoj Europi, Židovi u Srbiji), a nekoliko pozivnih pitanja usmjereno je dakako na pamćenje holokausta, odnosno na temu koja se zove različitim imenima – politikom pamćenja, kulturom pamćenja, suočavanjem s prošlošću, ili prevladavanjem prošlosti (koristan pregled upotrebe ovih termina u teoriji i srpskom javnom prostoru donosi Govedarica 2012: 168). Među njima je i jedna provokativna tema koja je mogla pobuditi raspravu o srpskoj politici pamćenja: riječ je naime o tvrdnji da “Srbi nikada nisu proganjali Židove”, kojoj ćemo se vratiti tijekom ovog prikaza.

Od ukupno 65 autora radova u oba zbornika, 55 ih je iz Srbije, tri s Kosova, po dva iz Zagreba i Sarajeva, po jedan iz Crne Gore, Poljske i Izraela. Čak 29 priloga dolazi iz samog Kragujevca, pa se može reći da je skup napravljen velikim dijelom domaćim snagama Filološko-umetničkog fakulteta, i golemom većinom unutar srpske znanstvene zajednice. Za znanstveni dijalog to nije najbolja premissa, a ovdje ćemo pokušati i podrobnije pokazati kako se to odrazilo na sadržaj zbornika.

Svaki je tom podijeljen u četiri cjeline bez podnaslova, pa je čitatelju prepušteno da sam nalazi poveznice među okupljenim radovima.¹ Ovdje se nećemo držati te podjele, već ćemo radove grupirati po vlastitoj interpretaciji, koja je nužno neprecizna zbog preklapanja tematskih polja. Politiku pamćenja, kao najzastupljeniju i najproblematičniju temu, ostavit ćemo kao posljednju. Prije nje evo ukratko o čemu se radi u ostalim radovima.

Velik broj priloga bavi se stranim književnostima: hispanistika donosi studije o antisemitizmu Pía Baroje (Svetlana V. Stevanović) i o kabalizmu kod Borgesa (Milica S. Stanković), talijanistika o racionalizmu Prima Levija (Danijela M. Janjić) i liku Židova kod Pirandella (Andrijana M. Janković). Komparativno se suvremenim talijanskim (Baricco) i francuskim (Japrisot) autorima temeljem teorije traume bavi Ljiljana Z. Petrović, a rad Tamare B. Valčić Bulić posvećen je antisemitizmu u francuskoj književnosti na prijelazu u 20. stoljeće. Anglisti su se posvetili pitanju je li T. S. Eliot bio antisemit (Tomislav M. Pavlović), temi holokausta i ispreplitanju kolektivne i osobne boli kod Sylvije Plath (Azra A. Mušović), židovskom nasljeđu kod Harolda Pintera (Ana M. Sitarica) i temi traumatske šutnje kod istog autora (Andrija Z. Antonijević). O američkoj dramaturgiji i povezanosti *queer* i židovskog identiteta kod Tonyja Kushnera piše Aleksandra Z. Stojanović. Kombinaciju imagološke metode i postkolonijalne kritike primijenila je Violeta M. Janjatović na roman *Balkanska trilogija* britanske spisateljice Olivie Manning. O antisemitizmu u viktorijanskom dobu piše Aleksandar D. Radovanović. Odnos romana lana McEwana prema prošlosti tema je rada Borjanke Z. Đerić Dragičević, a Jelena M. Todorović Vasić analizira roman Johna Boynea *Dječak u prugastoj pidžami*. Multikulturnom figurom engleskog pjesnika Richarda Berengartena bavi se Zorica N. Mladenović. U djelu Imre Kertésza Jasmina M. Ahmetagić pronalazi poticaje za raspravu o židovskom identitetu nakon holokausta, a o tematizaciji antisemitizma u djelu Olge Tokarczuk piše Vladimir B. Perić. Tu je i rad o kolebljivom židovstvu Franza Kafke (Katarina N. Pantović) te tri rada o filozofiji: o tome je li Nietzsche bio antisemit (Saša Ž. Radovanović), zatim rad o prosvjetiteljstvu u Lessingovu *Natanu Mudrom*, temeljen na Adornu (Miloš M. Jovanović) te rad o fragmentarnosti kod Waltera Benjamina (Branislav M. Živanović). Pitanje identiteta suvremene izraelske književnosti otvoreno je u samo jednom radu – Svetlane M. Rajčić Perić.

Tematska kritika i imagološki pristup prevladavaju u studijama židovskih tema u srpskih autora koje obuhvaćaju gotovo tri četvrtine drugog toma. Dva se rada bave starozavjetnim

¹ Ovome se može pridodati i da se kroz oba toma pojavljuju fotografije osoba, uglavnom Židova – nekih lako prepoznatljivih, nekih manje – bez ikakve veze s tekstom i bez didaskalija ili popisa na kraju.

motivima kod Crnjanskog (Časlav V. Nikolić i Nikola Z. Peulić), četiri rada posvećena su Ivi Andriću (Đorđe R. Radovanović, Snežana S. Baščarević, Sanja V. Golijanin Elez, Marija M. Šljukić), a jedan romanu *Dosje Šlomović* Mome Kapora (Suzana R. Bunčić). U ovu bismo skupinu svrstali i analizu Hemonova *Lazarusa* (Aleksandra V. Čebašek). Tu su još radovi o srpskoj srednjovjekovnoj književnosti (Anka Ž. Simić, Nikolina P. Tutuš), srpskoj književnosti predromantizma (Ana S. Živković) i devetnaestog stoljeća (Srđan V. Orsić) te dva teološka rada o starozavjetnim temama i njihovu odrazu u Novom zavjetu (Predrag Z. Petrović i Đorđe M. Đurđević). Komparativno se židovska i srpska usmena tradicija proučavaju kroz motiv kralja Solomona (Aleksandra D. Matić). Rad Aleksandre P. Stevanović učitava mistiku srednjovjekovnog židovskog filozofa Mojsija Majmonidesa u antimodernistički književni eksperiment srpskog postmodernizma pod naslovom *Rečnik tehnologije*. Folkloristički pristup internetskom humoru o holokaustu primjenjuje Aleksandra R. Popin. Valja još spomenuti da Aleksandra V. Paunović analizira metafizičke teme kod pjesnika Raše Livade, citirajući usput dijelove njegovih intervjua na temu Židova u srpskoj kulturi i suvremenom društvu. U tim se citatima može naći mnoštvo poticaja za razmišljanje: Livada preuzima gore već citirano uvjerenje o tradicionalnom flosemizmu srpske kulture, čemu dodaje i židovsko filospstvo te srpsko-ustaničke uzore u samoj koncepciji cionizma Theodora Herzla, ali isto upozorava na današnji namjerni zaborav židovskog doprinosa srpskoj kulturi, na kič, iracionalnost, nacionalizam i antisemitizam u suvremenom srpskom društvu obilježenom posljednjim ratom, što se na stanovit način odražava u nekim od radova o pamćenju holokausta, o čemu ćemo u nastavku.

Očekivali smo da će mnogo veći prostor biti posvećen srpskim i bosanskim *židovskim* piscima i njihovom odnosu prema jeziku i kulturnom kontekstu u kojem pišu, osobito s obzirom na to da je temeljni posao mapiranja ove sastavnice srpske i bosanske književnosti obavio Predrag Palavestra još 1998. godine. Ti radovi međutim zauzimaju tek manji dio drugog toma. Isaku Samokovliji posvećena su dva rada (teorijski čvrsto utemeljena studija sinegdohalnosti u Samokovlijinim pričama autorice Dubravke K. Bogutovac, te analiza emocija Samokovlijinih Židova i Srba u radu Andrijane A. Nikolić). Zajednički rad Đorđe N. Kebare i Stevana M. Milovanovića istražuje kulturne, sociološke, etnološke i književnopovijesne aspekte u prozi Haima S. Daviča, nalazeći istovremenost tradicionalnog i modernog sefardskog judaizma unutar beogradskog židovskog "kulturnog rezervata". Danilom Kišem bavi se samo jedan rad (Mirjane M. Bečejski), posvećen nedovršenoj pripovijesti *Apatrid* o biografiji Ödöna von Horvátha, koja je trebala ući u *Enciklopediju mrtvih*. Etičkim implikacijama figure kapoa kod Lebovića i Obrenovića (*Nebeski odred*) te Tišme, bavi se Tamara M. Ljujić. Gordana Todorčić daje analizu Lebovićeva testamentarnog proznog djela *Semper idem* iz aspekta žanrovskih rasprava oko testimonijalne literature, povijesnih promjena unutar židovske zajednice, etičkih i vjerskih pitanja nakon holokausta, te uloge mistične tradicije u ponovnoj izgradnji identiteta. Istim se proznim djelom bavi i rad Milivoja V. Mladenovića. Književnopovijesni opis Stanislava Vinavera daje Olja S. Vasileva. Traumatskim diskursom Davida Albaharija bave se dva rada (Jovana B. Kostić i Marija S. Pantović), a njegovim temama egzila, nostalgije i identiteta rad Dine M. Lipjankić. Kratki pregled jugoslavenske židovske književnosti o holokaustu uz refleksiju o žanrovskim pitanjima daje Krinka B. Vidaković Petrov, koja spominje zagrebačkog odvjetnika Hinka Gottlieba kao autora prvog romana o holokaustu napisanog još za vrijeme rata, ali se ne upušta u njegovu analizu, već samo navodi američko izdanje *The Key to the Great Gate* iz 1947. godine (u vrijeme dok Vidaković Petrov piše svoj rad, hrvatski izvornik romana *Ključ od velikih vrata* još nije bio objavljen; izašao je tek 2021. kod nakladnika Bodoni). Gottliebovu poznatu priču *Kadiš u šumi* Vidaković Petrov nažalost krivo navodi kao *Kaddish in the Serbian Forest* ("šuma" Gottliebu znači partizane, a ne geografiju ili nacionalni teritorij, a borbe koje opisuje odvijaju se u Lici). Vidaković Petrov čita paralelno židovske i srpske narative stradanja i, kao što ćemo vidjeti i u nekim drugim radovima na temu politike pamćenja, smatra da je jugoslavenska

politika pamćenja zamučivala nacionalne markere žrtava i domaćih počinitelja te zapravo prešućivala srpske žrtve (pa stoga ističe kako je *Dara iz Jasenovca* prvi srpski film na tu temu, dok u Jugoslaviji malobrojni filmovi na temu Jasenovca navodno nisu imali nikakav učinak na javnost). Pojam “višesmjernog pamćenja” Michaela Rothberga Vidaković Petrov primjenjuje na roman Aleksandra Petrova *Kao zlato u vatri*, koji govori o Drugom svjetskom ratu i ratu u devedesetima. Njezin nas rad uvodi u skupinu tekstova o politici pamćenja, razasutih kroz oba toma i, kako ću pokazati, obilježenih dvama oprečnim metodološkim i ideološkim pozicijama.

Radovi na temu politike pamćenja neka su vrsta difuzne jezgre ovih zbornika, što potvrđuje i činjenica da se prvi tom otvara studijom Nevene M. Daković o pamćenju Jasenovca u jugoslavenskom (*Deveti krug, Crne ptice*) i postjugoslavenskom filmu (*Dnevnik Diane Budisavljević, Dara iz Jasenovca*). Autorica promatra povijesnu promjenu sagledavanja Jasenovca od dominantnog mjesta holokausta u SFRJ do “mesta stradanja Srba u NDH koje ima nacionalnotvorbeni značaj” i koje se prilagođava “obrascu nacionalnog žrtvenog narativa” (na primjeru filma *Dara iz Jasenovca*). U članku se primjenjuju analitički instrumenti koji danas imaju opću suglasnost u znanstvenom području studija pamćenja i koji su kritički prema pojavama podjednako globalizacije holokausta kao i njegova korištenja za prikrivanje vlastite krivice (tzv. sjećanje-zaslon, odnosno engl. *screen-memory*). Melodramski, mitski i religiozni elementi u sjećanju koje se stvara filmom *Dara iz Jasenovca* čine ga posve nekomunikativnim i izoliranim, pa je stoga znakovito da na čelnom mjestu ovih zbornika stoji upravo kritika takvog narativnog postupka.

Na sličnom je tragu i rad Nataše P. Rakić, također u prvom dijelu prvog toma, koji opisuje najsuvremenije pristupe proučavanju holokausta koji podrazumijevaju nadilaženje dogme jedinstvenosti, komparativno proučavanje holokausta i kolonijalizama mimo rivalstva pamćenja pojedinih skupina i njihova svođenja na nulti zbroj (engl. *zero-sum game*) te vezu europskih imperijalizama s holokaustom. Reference ovog rada su najugledniji autori u tom području, već spomenuti Michael Rothberg te, dakako, Aleida Assmann. U istom su odjeljku i radovi koji takav pristup primjenjuju na analizu stranih igranih (Vesna S. Perić) te srpskog dokumentarnog filma o holokaustu (Jelena S. Mladenović) te na temu stradanja životinja (Suzana J. Marjanić, Sabina S. Giergel), kao i teorijska rasprava o odnosu dokumenta i pamćenja prema povjesničaru Ivanu Jablonki (rad piše Katarina V. Melić, a na margini spominjemo da je na tu temu, ali s bitno drukčijim razumijevanjem Jablonke, u Hrvatskoj nedavno izašla knjiga Nenada Ivića, *Građanski rat riječi*). U ovaj se okvir uklapaju i (nažalost samo) dva historiografska rada, oba smještena u prvi tom: o stradanju niških Židova (Dejan D. Antić) te vrlo temeljita i obuhvatno koncipirana studija Jelene Đ. Lopičić Jančić i Ljubice M. Vasić o genocidu nad Židovima u Srbiji u Drugom svjetskom ratu, ujedno jedini rad u oba toma koji spominje kolaboracionističku vladu Milana Nedića, njegovu specijalnu policiju te njezinu ulogu u racijama i uhićenjima Židova i Roma.

Međunarodno prihvaćene ideje vodilje ovih radova u isto su vrijeme preuzete, ali i potpuno izokrenute u priložima Milice M. Karić (o holokaustu Srba), Vasilija K. Milnovića (o srpskom i židovskom narativu stradanja u srpskoj književnosti) i Jelene N. Arsenijević Mitrić (o romanu *Jasenovac* Ljube Jandrića), a srodne tendencije pojavljuju se i na drugim mjestima u zborniku, kao što smo npr. spomenuli kod Krinke B. Vidaković Petrov. Rothbergova teorijska zamisao o paralelnom viđenju različitih stradanja, koje bi se trebalo rizomatski širiti u svim pravcima, u geografskom i kronološkom smislu, a usto i voditi računa o vlastitoj impliciranosti u zločinu (noviji Rothbergov rad, *The Implicated Subject* iz 2019., u ovim se zbornicima ne navodi), tu se iskorištava za primjenu obrasca holokausta isključivo na stradanje Srba u NDH. Novi prikaz stradanja Srba u svjetlu narativa o holokaustu trebao bi nadoknaditi njegovo prešućivanje, odnosno neadekvatnu (nedovoljno nacionalno obilježenu) interpretaciju u SFRJ. U više radova provlači se linija srpske patnje od Kosova polja preko Jasenovca do NATO-ova bombardiranja,

što pokazuje mitotvornu intenciju i manjak interesa za povijesni kontekst pojedinih događaja (o shvaćanju srpskog naroda kao kolektivnog bića bez unutrašnjih razlika, fatalno predodređenog za žrtvu, i o kontinuitetu ugroženosti od Kosova nadalje, usp. Govedarica 2012: 172-173). Ozbiljan prigovor ovoj viziji koji se, tragom Tonyja Judta (Judt 1992; za srpski slučaj v. Subotić 2015: 89), ne može preskočiti, jest prešućivanje domaćih kolaboracionista.

Milica M. Karić taj proces u Srbiji naziva “buđenjem sećanja”: “Pošto nema više zajedničke države, Srbija može slobodno i bez straha da progovori o svojim višedecenijskim traumama” (I/87). Prema njezinu tumačenju, jugoslavenska politika pamćenja bila je više obilježena antisrpsvom nego komunizmom. O ustaškim se zločinima nesmetano govorilo, “ali sve do granice dok se u pitanje nije dovodila nova vlast ili ‘bratstvo i jedinstvo’ jugoslavenskih naroda pod čijom su parolom okupljeni žrtve i dželati, koji se nikada nisu odrekli svog fašističkog nasleđa, kao jednaki i bezlični” (I/86). Studija Stijna Vervaeta (2018), za koju smo očekivali da će biti među najvažnijim referencama zbornika, ovdje se koristi tendenciozno za dokazivanje tabua holokausta u SFRJ, što je upravo suprotno od rezultata njegovih istraživanja. Vervaeet naime ocrta komunistički povijesni narativ, ali i bilježi nacionalističke manipulacije holokaustom od osamdesetih, dok mu je glavni cilj upravo suprotan: pokazati važnost koju je književnost o holokaustu imala za transnacionalno pamćenje, u jugoslavenskom i postjugoslavenskom okviru. Milica M. Karić hvali film *Dnevnik Diane Budisavljević* i njegovo istovremeno prikazivanje na hrvatskoj i srpskoj državnoj televiziji, ali isto pokazuje vlastito nerazumijevanje povijesnih okolnosti akcije Diane Budisavljević i njezina zaborava nakon rata (smatra da su oduzimanjem kartoteke izbrisane ne samo žrtve nego i zločinci, ne spominje da je zločinice progonila jugoslavenska Komisija za istraživanje zločina okupatora i njihovih pomagača te proglašava da su nova socijalistička vlast i Diana Budisavljević bili “na potpuno istoj strani”, pa joj se njihov konflikt čini posve nejasnim i maglovitim). U radu se nasumce navode primjeri književne obrade holokausta kroz poratno razdoblje, pri čemu se osobito hvali metoda šoka u romanu (kasnije i filmu) *Obojena ptica* (Jerzy Kosinski, 1965), a sve s ciljem da se ista metoda zatim pohvali u *Dari iz Jasenovca*, koja se smatra “krunom (...) filmske reprezentacije srpskog stradanja i Jasenovca” (I/88), uzornim djelom koje bi odobrio i sam Elie Wiesel da ga je vidio. Kako je rečeno, u prvom prilogu ovog zbornika isti je film temeljito analiziran i ocijenjen kao politički manipulativan (a općenito protiv metode šoka v. Vervaeet 2018: 132). U ovom se tekstu međutim film ne analizira, nego se polemizira s njegovim inozemnim i domaćim kritičarima. Izostanak međunarodnog uspjeha pripisuje se nekoj vrsti svjetske antisrpske zavjere, a rezignirani zaključak da filmu “potvrda sa strane nije potrebna” dodatno pokazuje da je riječ o sjećanju koje ne želi komunicirati s drugim skupinama žrtava.

I Vasilije K. Milnović polazi od pojmova višesmjernog pamćenja Michaela Rothberga i palimpsestnog pamćenja Maxa Silvermana, primjenjuje ih na “paralelne (...) narative stradanja i zajedničkog otpora” Srba i Židova, da bi se na kraju u cijelosti posvetio Branku Ćopiću i njegovu viđenju antifašističkog narodnog ustanka svih Srba, pri čemu su tematske, formalne i biografske sličnosti s Danilom Kišem posve usputne i nategnute, a one s Tišmom i Albaharijem samo naznačene. Autoru je ovdje mogla dobro doći analiza srpskog i hrvatskog romana o Drugom svjetskom ratu koju je proveo Maciej Czerwiński (o Branku Ćopiću kao jednom od prvih pisaca koji su podrivali službenu jugoslavensku politiku pamćenja v. Czerwiński 2018: 145), ali ona nažalost nije korištena u tekstu. Balkanski kontekst se proglašava idealnim za proučavanje paralelnih stradanja, ali osim stradanja Židova koje se tu koristi kao narativni model, i stradanja Srba, koje je glavni predmet interesa, nema spomena stradanja drugih etničkih ili vjerskih zajednica na Balkanu. Jedino što se iz Milnovićeva prikaza Ćopićevih tema može shvatiti kao “višesmjerno pamćenje” je ono usmjereno žrtvama ideoloških čistki poslije rata, no kako se te žrtve nalaze u istoj etničkoj skupini, empatija prema njima zapravo znači nacionalnu pomirbu, a to je koncept sasvim dalek od onoga kako je Rothberg definirao višesmjerno pamćenje,

pa bi ovdje bilo primjerenije podsjetiti na pristup Aleide Assmann, koja poziva na afirmaciju pamćenja svih skupina žrtava, ali i na njihovu *hijerarhizaciju* u okviru antifašističkog principa (Assmann 2011: 261). Svako tumačenje povijesti Drugog svjetskog rata koje ne podrazumijeva srpsko jedinstvo i žrtvu Milnović smatra manipulacijom sličnom onoj koja se događa pri negaciji holokausta. Ono što posebno uznemiruje čitatelja izvan uskog kruga ovog simpozija jest tvrdnja kako Čopićeve teme vode u "otvaranje novih (...) pretećih procesa koji na svom koncu dovode do novih sukoba" (II/186), kako je njegovo djelo "proročka rana anticipacija užasa koji će tek doći" (II/197) te "paradigma srpskog narativa stradanja u Drugom svetskom ratu, ali i proročka opomena svima koji u miru ne shvataju ozbiljno važnost ovog narativa" (II/200). Opomena je vjerojatno upućena kritičnijim viđenjima srpske povijesti, a sukob na koji se aludira je dakako onaj iz devedesetih. Posve u neskladu s Rothbergovim višesmjernim pamćenjem, čija je intencija postizanje međusobnog razumijevanja, empatije za druge žrtve i, konačno, mira, ovaj pesimistični i prijeteći ton može se objasniti uz pomoć analize srpske politike pamćenja koju je provela ovdje već spomenuta Nataša Govedarica, koja uočava kako je mit o bratstvu i jedinstvu nakon devedesetih zamijenjen mitom o fatalnom i vječnom sukobljavanju južnoslavenskih naroda (Govedarica 2012: 172), dok je za poveznicu između izjednačavanja srpskih žrtava sa žrtvama holokausta s jedne, te opravdanja ratova u devedesetima s druge strane, ovdje korisno uputiti na analizu Lee David (2013).

Slično Milnoviću, Jelena N. Arsenijević Mitrić za analizu odabire roman Ljube Jandrića *Jasenovac* (1980), čija su tema hrvatski zločini za vrijeme Drugog svjetskog rata te osobit naglasak na pojmu genocida. Premda se povremeno referira na suvremenu teoriju (Agamben, Mbembe) i na povijesne dokumente, analiza Arsenijević Mitrić bazira se najvećim dijelom na grubim političkim tumačenjima hipostazirane i apsolutizirane hrvatske mržnje prema Srbima. Radi se o političkoj upotrebi genocidnih narativa koju je u okviru studija međunarodnih odnosa na primjeru Srba i Hrvata detaljno protumačila Jelena Subotić (2015).

Članci o politici pamćenja u ovom zborniku idu dakle u dva suprotna smjera: s jedne strane to je govor o ljudskim pravima i transnacionalnom viđenju povijesti u skladu sa suvremenim europskim mjerilima, a s druge etnocentrični govor o patnji vlastite nacije, namijenjen pamćenju unutar vlastite zajednice, koji se koristi narativom holokausta. To odgovara dvojnosti koju u srpskoj politici pamćenja od devedesetih nadalje detektiraju brojni istraživači, od kojih smo neke i ovdje spomenuli (Govedarica 2012; Vervaet 2018; David 2013, 2017). O Rothbergovu pojmu i transnacionalnom pamćenju uostalom postoje različiti stavovi: optimisti smatraju da on vodi u globalnu politiku ljudskih prava, a skeptici, među kojima je i Aleida Assmann, upozoravaju da može služiti upravo suprotnom – nacionalističkim ideologijama (David 2017). U tome dakako Srbija nije usamljena, jer su holokaustizacija nacionalnog pamćenja, antikomunizam koji za sobom povlači anti-antifašizam, te nesposobnost transnacionalnog tumačenja povijesti dvadesetog stoljeća dio šireg europskog procesa nakon pada komunizma (Judt 1992). Taj je proces osobito zahvatio bivše komunističke zemlje, među njima i Hrvatsku. I u nas se nacistički progon Židova koristi kao sjećanje-zaslون kojim se prikrivaju ustaški progono Srba, Židova i Roma, a holokaust se retoričkom vratolomijom povezuje čak i s hrvatskim stradanjem u Domovinskom ratu (Banjeglav 2012: 115). Između hrvatskog i srpskog repozicioniranja prema prošlosti u postkomunističkom kontekstu postoji bitna razlika, jer Hrvati ne mogu zanijekati da su imali vlastitu fašističku državu s rasnim zakonima po nacističkom uzoru, pa svoj viktimizirajući diskurs prebacuju u anti-antifašistički narativ o Bleiburgu, dok se srpska revizija temelji na tezi o navodno zajedničkom patriotskom antifašizmu partizana i četnika (uz što ide i uvjerenje da Srbi nisu nikada progonili Židove, usp. David 2017, što prema ovoj autorici pomaže da se prikrije sve veći antisemitizam i nacionalizam danas u Srbiji). Genocidni narativi hrane jedni druge (Subotić 2015), a jedino što, u okviru međunarodnih odnosa, predstavlja izlazak iz napetosti, jest javna rasprava (koja nasreću postoji u obje zemlje), odbacivanje viktimizirajućeg obrasca

osvještavanjem činjenice da žrtve mogu biti krvnici i obrnuto (Lagrou 2011; Subotić 2015: 88) i spremnost za govor o vlastitim krivicama i o stradanjima drugoga (i ta spremnost nasreću postoji i u dijelu znanstvene zajednice i u civilnim društvima obiju zemalja).

Kragujevački zbornik međutim ne odabire taj put, već tragom srpske institucionalne politike pamćenja vješto (Lea David takav postupak zove "lukavim" i "zavaravajućim", David 2017) koristi ljudskopravaški diskurs i židovsku temu da bi proveo domaću reviziju prošlosti u nacionalističkom ključu. Rezultat je prilično neproduktivan i za znanost i za politiku: pomodni naslov, europska orijentacija u početku prvog toma, a u ostatku publikacije mnoštvo standardne simpozijske produkcije nejednake kvalitete te nekoliko strateških članaka s ulogom ideološkog vodiča za domaću publiku, u kojima se holokaust koristi kao pamćenje-zaslon za narodotvorni i martirološki narativ.

Natka Badurina

LITERATURA

- Assmann, Aleida. 2011. *Duga senka prošlosti*. Beograd: XX vek.
- Banjeglav, Tamara. 2012. "Sjećanje na rat ili rat sjećanja? Promjene u politikama sjećanja u Hrvatskoj od 1990. godine do danas". U Tamara Banjeglav, Nataša Govedarica i Darko Karačić. *Revizija prošlosti. Politike sjećanja u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji od 1990. godine*. Sarajevo: ACIPS, FES, 91–161.
- Czerwiński, Maciej. 2018. *Drugi svjetski rat u hrvatskoj i srpskoj prozi (1945-2015)*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- David, Lea. 2013. "Holocaust Discourse as a Screen Memory. The Serbian Case". U *History and Politics in the Western Balkans. Changes at the Turn of the Millenium*. Srđan M. Jovanović i Veran Stančetić, ur. Beograd: CSDU, 64–88.
- David, Lea. 2017. "Lost in Transaction in Serbia and Croatia. Memory Content as Trade Currency". U *Replicating Atonement. Foreign Models in the Commemoration of Atrocities*. Mischa Gabowitsch, ur. London: Palgrave Macmillan Memory Studies, 73–97.
- Govedarica, Nataša. 2012. "Zemlja nesigurne prošlosti. Politike sećanja u Srbiji u periodu 1991-2011. godina". U Tamara Banjeglav, Nataša Govedarica i Darko Karačić. *Revizija prošlosti. Politike sjećanja u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji od 1990. godine*. Sarajevo: ACIPS, FES, 163–240.
- Hansen-Kokoruš, Renate i Olaf Terpitz, ur. 2021. *Jewish Literatures and Cultures in Southeastern Europe. Experiences, Positions, Memories*. Beč, Köln: Böhlau Verlag.
- Judt, Tony. 1992. "The Past Is Another Country. Myth and Memory in Postwar Europe". *Daedalus* 121/4: 83–118.
- Lagrou, Pieter. 2011. "Europe as a Place for Common Memories? Some Thoughts on Victimhood, Identity and Emancipation from the Past". U *Clashes in European Memory. The Case of Communist Repression and the Holocaust*. Muriel Blaive, Christian Gerbel i Thomas Lindenberger, ur. Innsbruck: Studien Verlag, 281–288.
- Subotić, Jelena. 2015. "Genocide Narratives as Narratives-in-dialogue". *Journal of Regional Security* 10/2: 177–198.
- Vervaeet, Stijn. 2018. *Holocaust, War and Transnational Memory. Testimony from Yugoslav and post-Yugoslav Literature*. New York: Routledge.

Nada Kujundžić, Narrative Space and Spatial Transference in Jacob and Wilhelm Grimm's Fairy Tales, Turun yliopiston julkaisu – Annales Universitatis Turkuensis. Sarja – Ser. B Osa – Tom. 518 | Humaniora | Turku 2020., 270 str.

Na veliko zadovoljstvo folklorista sa svih meridijana, uključujući i potpisnika ovih redova, inače japanologa, svetlost dana je u štampanoj formi ugledala doktorska disertacija Nade Kujundžić, *Narrative Space and Spatial Transference in Jacob and Wilhelm Grimm's Fairy Tales*. Reč je o međunarodnom dualnom doktoratu, stečenom 2020. godine na Univerzitetu u Turkuu (Faculty of Humanities, Department of Folkloristics) i na Sveučilištu u Zagrebu (Filozofski fakultet, Odsjek za komparativnu književnost).

Knjiga je dragoceni doprinos rasvetljavanju još jednog važnog segmenta narodne bajke – narativnog prostora, njegove strukture i funkcija. Građu čini 215 tekstova iz engleskog prevoda zbirke *Kinder- und Hausmärchen* (1857). No, to ovu studiju nikako ne ograničava samo na jednu zbirku narodnih bajki, već je u njoj postavljen istraživački okvir, koji se može primeniti na žanr bajke uopšte. Primarni korpus čine bajke, kao glavni predmet proučavanja, dok se u sekundarnom, koji služi za komparativnu analizu, nalaze i druge pripovedne vrste uključene u zbirku.

Osim uvoda i zaključka, knjiga sadrži pet poglavlja, u kojima se analiziraju različiti aspekti prostora i prostornog transfera u bajkama braće Grim. Slučajno ili ne, broj poglavlja odgovara modelu strukture pripovednog prostora Mari-Lori Rajan, sastavljenom od pet prostornih jedinica. Primena ovog modela u analizi bajke, zaključuje Nada Kujundžić, otkriva slojevitost njenog pripovednog prostora i složenost procesa njegove konstrukcije.

U poglavlju "Narrative Space in Fairy Tales: Overview of Literature" autorka daje hronološki pregled najvažnije naučne literature o bajkama, iz 20. i 21. veka, s posebnim osvrtom na doprinos razrešavanju problematike narativnog prostora. Pregled počinje psihoanalitičkim tumačenjima bajkovnog sadržaja (frojdovskim i jungovskim), koji prostor u bajci posmatraju u čisto simboličkom smislu. Pregled se nastavlja formalističkim pristupima, koji razmatraju prostorni transfer, i to kao značajan princip razgraničavanja pojedinačnih epizoda u strukturi bajke. Autorka, zatim, analizira pronicljiva zapažanja Maksa Litija o odnosu između prostora i likova, koja ističu žanrovski specifične aspekte prostorne organizacije u bajci. Razmatrajući, dalje, pristupe koji se oslanjaju na premisu da bajke nose tragove specifičnih uslova u kojima nastaju i prenose se, autorka primećuje da čak i detaljnije studije o prostoru zanemaruju njegov status narativnog elementa, fokusirajući se, umesto toga, na odnos prostora prema društvu, istorijskom, geografskom, političkom i kulturnom kontekstu. Feminističke nauke prostor bajke ispituju pre svega kroz njegov odnos prema muškim i ženskim likovima, pa je pol taj koji određuje za koga će određeni prostor biti bezbedan itd. Ovaj hronološki pregled Nada Kujundžić završava pristupima u nastajanju: *queer/trans* i studije invalidnosti, kojima je zajedničko to što prepoznaju važnost prelaska prostornih granica kao preduslova za samoostvarenje.

Iako nijedan od ovih pristupa nije sistematski ispitao pitanje narativnog prostora i prostornog transfera u bajci, ti narativni elementi se ipak često pojavljuju u istraživanjima drugih tema, i to

često kroz prizmu njihovog simboličkog potencijala. S druge strane, knjiga Nade Kulundžić narativni prostor posmatra kao konkretan, materijalni aspekt bajke, koji je sam po sebi značajan.

Poglavlje “Spatial Structure in Fairy Tales” za cilj ima ispitivanje strukture prostora u bajkama. Od ključnih autora i ideja vezanih za proučavanje prostora u književnosti autorka izdvaja Mihaila Bahtina, čiji koncept hronotopa oličava suštinsku međuzavisnost i neodvojivost vremena i prostora. Na to dodaje jezički model Jurija Lotmana, koji je među prvima istakao važnost (dualnih) prostornih koncepata i odnosa. Autorka nadalje nastoji da identifikuje pojedinačne prostorne jedinice, usput otkrivajući žanrovske zakonitosti koje utiču na njihova povezivanja u šire prostorne kategorije. Pošto se odgovori na postavljena pitanja ne mogu pronaći u drugim naukama, autorka se okreće metodološkim alatima naratologije, kojima se analiziraju pojedinačni aspekti narativnog prostora i njegove strukture. Fokusira se na naratološki model predložen od strane Mari-Lori Rajan, gde je prostor sastavljen od pet prostornih jedinica, smeštenih u tri nivoa prostora. Nada Kujundžić modifikuje ovaj model uvodeći kategoriju *oblasti (domena)*, čime se postavlja temelj za proučavanja prostora u skladu sa žanrovskim karakteristikama. Na taj način, narativni prostor postaje (mogući) kriterijum za žanrovsku klasifikaciju.

Nadovezujući se na kategoriju oblasti iz prethodnog poglavlja, naredno, “Crossing the Boundary between the Non-magical and the Magical”, usredsređuje se na pitanje “šta nam prostor može reći o bajkama”, i na njega daje trostruki odgovor. U bajci je granica između dve oblasti (čarobnog i ne-čarobnog) uzajamno propustljiva, dok u drugim srodnim žanrovima najčešće natprirodni likovi stižu u ljudsku oblast. Osim toga, prelazak granice je u bajkama uvek privremen, i do kraja priče se svi likovi moraju vratiti u svoje endemske oblasti. I na kraju, da bi takav prostorni transfer u bajci uopšte bio moguć, i čarobni i ne-čarobni likovi moraju ispuniti određene uslove, dok drugi žanrovi, tipično, uslove postavljaju isključivo ljudskim likovima.

Nakon razmatranja strukture narativnog prostora u bajci i onoga što nam to može reći o samom žanru, poglavlje “Presenting Space” okreće se vrstama i obimu informacija o prostoru i o sredstvima njihove tekstualne realizacije. Autorka ubedljivo osporava valjanost tvrdnji da bajci nedostaje interes za prostor, polazeći od ideje da čak i narativi koji uskraćuju eksplicitne prostorne informacije neizbežno impliciraju svet s prostornim proširenjem. Zaključuje da nedostatak eksplicitnih prostornih referenci u bajkama ne treba posmatrati kao znak žanrovskog zanemarivanja, nezainteresovanosti za prostor ili irelevantnosti prostora za narativ bajke. Fokus žanra na radnji i ekonomičan stil bajke zahtevaju da prostorne informacije budu izražene na manje direktne načine.

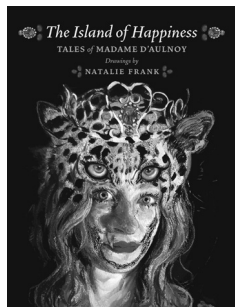
Dok je prethodno poglavlje istraživalo sredstva kojima je narativni prostor predstavljen u bajkama, poglavlje “Qualities of Fairy-Tale Space” je usmereno na odlike bajkovnog prostora, poput njegove ambivalentnosti ili promenljivosti. I ovde se autorka suočava s tradicionalnim pogledima na prostor kao narativni element, čija se uloga svodi na pasivnu pozadinu događaja i s kojim ne ostvaruje uzajamne uticaje. Nasuprot tome, ona narativni prostor ističe kao dinamičnu i aktivnu komponentu narativa bajke. Prostor oblikuje likove i radnju i u tom procesu i sam biva oblikovan. Pritom, autorka posebnu pažnju posvećuje odnosu između likova i prostora, koji je po njoj dvosmeran, a naročito prostornom transferu, koji se može posmatrati i kao rezultat i kao podsticaj za transformaciju karaktera.

Možemo zaključiti da, za razliku od većine dosadašnjih proučavanja, knjiga Nade Kujundžić *Narrative Space and Spatial Transference in Jacob and Wilhelm Grimm's Fairy Tales* narativni prostor u bajkama, do sada uglavnom zanemaran ili odbacivan kao neaktivna pozadina radnje, posmatra kao autonoman i nužan pripovedni element, koji je značajan sam po sebi. U središtu proučavanja su struktura prostora bajke, njegova tekstualna realizacija i osobenosti, kao i prostorni transfer kao osnovni preduslov za ostvarivanje kontakata između ljudi i čarobnih

bića, koji omogućava povezivanje pojedinačnih lokaliteta u širu prostornu mrežu. Prostor bajke se pokazao kao dinamičan i relacioni, a nedostatak eksplicitnih prostornih informacija nije indikacija beznačajnosti prostora, već izraz stilske štedljivosti žanra.

Proučavanje žanra bajke i njegovih definicija kroz prizmu prostora vodi preispitivanju ustaljenih žanrovskih klasifikacija. Novim, svežim idejama, Nada Kujundžić podstiče na razmišljanje o pripovednim žanrovima. Zato ova knjiga predstavlja nemerljiv doprinos istraživanju bajke i narativnog prostora uopšte.

Danijela Vasić

The Island of Happiness. Tales of Madame d'Aulnoy, Ilustrirala Natalie Frank, preveo i predgovor napisao Jack Zipes, Princeton University Press, Princeton 2021., 240 str.

Feministički je pokret izvršio mnogostruk utjecaj na istraživanje i produkciju bajke. Osim zadiranja u rodnu tematiku u tekstovima u vidu (npr.) analiza prikaza ženskih likova te načina na koji pojedine pripovijesti perpetuiraju patrijarhalnu ideologiju, i sama povijest bajke iznova je sagleđana i ispisana iz perspektive roda. Među ostalim, taj se trend manifestira kao otkrivanje prethodno zatomljenih ženskih glasova u pričama koje su prikupljali, priređivali i objavljivali muškarci (npr. kazivačice braće Grimm), kao i autorica bajki čije je stvaralaštvo ostalo u sjeni kanoniziranih kolega. Povijest francuske bajke, primjerice, dugo se izjednačavala s Charlesom Perraultom, no u novije vrijeme pozornost privlači bogato književno stvaralaštvo njegovih suvremenica, voditeljica utjecajnih i rado posjećivanih književnih salona, poput Marie-Jeanne L'Héritier de Villandon, Charlotte-Rose de Caumont de La Force, Henriette-Julie de Castelnau, kontese de Murat, te naročito Marie-Catherine Le Jumel de Barneville, barunice d'Aulnoy.

Priznata kao pionirka francuske (književne) bajke, Madame d'Aulnoy (1650./51. – 1705.) ne samo da je skovala francuski pojam za bajku (*conte de fée*; doslovno, priča o vilama) već se smatra i jednom od najutjecajnijih i najplodnijih autorica svoga vremena. Istraživač bajke Jack Zipes tvrdi da je upravo d'Aulnoy (mnogo više od Perraulta, koji ju je kasnije višestruko nadišao u popularnosti) najzaslužnija za pokretanje mode pisanja i čitanja bajki koja je dominirala pariškim kulturnim krugovima u razdoblju od 1690. do 1705. godine (str. viii). Iako u novije vrijeme pobuđuje sve veći istraživački i čitalački interes, d'Aulnoy se i dalje uglavnom razmatra kao dio skupine francuskih spisateljica 17. stoljeća (npr. *Twice upon a Time: Women Writers and the History of the Fairy Tale* Elizabeth Wanning Harries, 2003.), a široj se čitateljskoj publici predstavlja kroz reprezentativne priče objedinjene u antologijama (npr. *Beauties, Beasts, and Enchantment: Classic French Fairy Tales*, ur. Jack Zipes, 1989., ili *Enchanted Eloquence: Fairy Tales by Seventeenth-Century French Women Writers*, ur. Lewis C. Seifert i Domna C. Stanton, 2010.). Nedavno objavljivanje zbirke *The*

Island of Happiness: Tales of Madame d'Aulnoy, u potpunosti posvećene njezinim pripovijestima, stoga je važan i vrijedan doprinos revitalizaciji lika i djela ove po mnogočemu iznimne autorice i stvaranju zaslužnog mjesta za nju unutar kanona bajke.

Objavljena u nakladi uglednog Princeton University Pressa, zbirka *The Island of Happiness* sadrži osam bajki Madame d'Aulnoy: "Otok sreće" (*L'Île de la Félicité*), "Priča o Miri" (*L'Histoire de Mira*), "Finette Cendron" (*Finette Cendron*), "Belle-Belle, ili Vitez Fortuné" (*Belle-Belle ou Le Chevalier Fortuné*), "Plava ptica" (*L'Oiseau Bleu*), "Ovan" (*Le Mouton*), "Zelena zmijsa" (*Le Serpentin Vert*) i "Bijela mačka" (*La Chatte Blanche*). Uz same bajke, zbirka donosi i predgovor Jacka Zipesa posvećen biografiji i književnom stvaralaštvu Madame d'Aulnoy, njegovu bilješku o prijevodu, te esej "Crtajući Madame d'Aulnoy" ilustratorice knjige Natalie Frank, u kojem objašnjava što ju je privuklo djelima francuske spisateljice.

Priče sadržane u ovoj zbirci obiluju zapletima i motivima dobro poznatima iz tradicionalnih bajki, kao što su mladoženja ("Ovan", "Zelena zmijsa", "Plava ptica") odnosno nevjesta ("Bijela mačka") u liku životinje, junakinja koju ponižavaju ljubomorne (polu)sestre ("Finette Cendron"), čudesni pomagači ("Belle-Belle"), žudnja za zabranjenim voćem za koje trudnica mijenja nerođeno dijete, te zatočeništvo u kuli ("Bijela mačka"). Ove i slične prepoznatljive pripovjedne sastojke d'Aulnoy dopunjuje detaljima zanimljivim i bliskim njezinoj ciljanoj publici, tvoreći pritom dugačke, jezično barokne bajke namijenjene visokorođenim čitatelji(ca)ma i slušateljji(ca)ma. Naročito mnogo pozornosti posvećuje se izgledu likova, njihovoj odjeći i nakitu, interijerima koje nastanjuju te hrani i dvorskoj etiketi. O tome u kolikoj se mjeri ovakve pripovijesti razlikuju od uglavnom kratkih, strukturno jednostavnih bajki lišenih složenih karakterizacija i opisa kakve potpisuju Perrault ili braća Grimm, a koje su postale sinonim za žanr, svjedoči i činjenica da se prijevodi tekstova d'Aulnoy i njezinih kolegica redovito javljaju u bitno skraćenim i (dječjoj publici) prilagođenim oblicima, lišenim opisa i detalja koji upućuju na njihovo porijeklo među francuskom aristokracijom 17. stoljeća. Nasuprot tome, *The Island of Happiness* sadrži cjelovite tekstove bajki, što predstavlja dodatnu vrijednost zbirke.

S obzirom na njihovu ciljanu publiku, bajke Madame d'Aulnoy ne slijede tipičan zaplet (tradicionalne) bajke koji prati društveni uspon protagonista iz nižih slojeva (tzv. *rags-to-riches*), već su u njihovu središtu visokorođene junakinje koje uslijed nesretnih okolnosti gube svoj povlašteni status i u tijeku priče ga nastoje povratiti. Za razliku od tradicionalne bajke koja se u pravilu poziva na usmene predaje, a nerijetko i prezentira kao njihov dio, one otvoreno evociraju pisanu književnost, referirajući se na postojeća djela i književne figure. Junakinja "Zelene zmijsa" vlastitu udaju za neznanog mladoženju za kojeg sumnja da je čudovište uspoređuje s pričom o Amoru i Psihi, dok zidovi dvorca eponimske Bijele mačke sadrže portrete književnih likova kao što su Don Quijote i Mačak u čizmama, kao i stotina vila iz bajki poput "Magareće kože" i "Uspavane ljepotica", čak i bajki same d'Aulnoy. Tematski, d'Aulnoy je osobito zainteresirana za položaj žena u društvu, etička načela i ljubav, u kojoj prepoznaje temelj pravednog društva. Ovo je načelo jasno izraženo u "Otoku sreće": "Ljubav je najveći od svih blagoslova. Samo ljubav može ispuniti naše žudnje. Sve druge slatke stvari u životu postaju nevesele ako nisu pomiješane s privlačnim čarima ljubavi" (str. 10). Posebno se ističe važnost ljubavi kao osnove bračne zajednice ("brak koji nije blagoslovljen uzajamnom ljubavlju žalosno je ropstvo"; str. 131) pa su likovi koji se pokušavaju nametnuti osobama koje im ne uzvraćaju romantične osjećaje, razdvojiti ljubavnike i/ili im nametnuti neželjene partner(ic)e, poput Truittone i njezine majke u "Plavoj ptici" ili kraljice u "Belle-Belle", redovito kažnjeni. Imajući na umu događaje iz života autorice, provodna tematika ljubavi i braka otvara prostor za biografsko čitanje bajki. Naime, Madame d'Aulnoy u tinejdžerskoj je dobi primorana udati se za 30 godina starijeg baruna d'Aulnoya, inače poznatog kockara i razvratnika, kojega se (neuspješno) pokušala riješiti podizanjem lažnih optužbi za izdaju.

Bajke Madame d'Aulnoy (i njezinih suvremenica) iznenađujuće su subverzivne u svojoj kritici onovremenih prilika u Francuskoj, napose položaja žena u društvu. Njezini maštoviti svjetovi ispunjeni svemoćnim vilama koje nesebično pomažu junakinjama nude idealiziranu protutežu (muškoj) racionalnosti i nezadovoljavajućoj stvarnosti kojom upravlja kraljevska samovolja. S obzirom na cenzuru koja je branila izravno kritiziranje vlasti, bajka je spisateljicama nudila čudesan prostor u kojem su mogle izražavati vlastito nezadovoljstvo i osmišljavati bolji, pravedniji svijet, pa čak i kazniti vladare koji nisu dorasli svojoj ulozi. Tako, primjerice, bijesna gomila u "Plavoj ptici" provaljuje u dvorac i kamenuje kraljicu, a vladarski supružnici u priči "Finette Cendron" koji loše vode poslove u svojoj zemlji bivaju "otjerani iz vlastitog kraljevstva i prisiljeni prodati svoje krune kako bi se uzdržavali" (str. 27). Ilustratorica zbirke Natalie Frank bajke Madame d'Aulnoy opisuje kao "nedvojbeno feminističke", što iščitava iz prikaza njezinih pametnih i smjelih junakinja koje, smatra ona, propitkuju i pomiču granice prihvatljivog ponašanja ne samo ženskih likova u bajkama već i žena u 17. stoljeću (str. xxi). Dok Zipes napominje da d'Aulnoy ipak ne bismo mogli nazvati buntovnicom, priznaje da otvoreno kritizira patrijarhalne vrijednosti (str. xv). Njezine junakinje zadržavaju određenu kontrolu nad vlastitim sudbinama, a vrhovna se moć nalazi u rukama njihovih vilinskih pomagačica. Bajke slave žensku autonomiju i suradnju te donose širok spektar junakinja koji nadilazi stereotip dame u nevolji kakav se često pripisuje tradicionalnoj bajci. Iako visoko vrednuju fizički izgled i materijalna dobra te tragaju za bogatstvom i ljubavi, junakinje Madame d'Aulnoy su i odvažne, odlučne i znaju se izboriti za sebe. Ponekad su drske i ljutite, ponekad ljubazne i poslušne, ponekad hrabro srljaju u susret opasnostima (npr. Finette Cendron nasamaruje gladnog ljudoždera i odsijeca glavu njegovoj ženi), a ponekad se prepuštaju sudbini (ista junakinja nije u stanju suprotstaviti se zlim sestrama koje ju neprestano zlostavljaju i ponižavaju, sve do samog kraja priče).

Kao što nas tekstovi Madame d'Aulnoy potiču da preispitamo vlastite predodžbe o žanru bajke, tako i popratne ilustracije Natalie Frank nude neočekivanu, nadrealnu, nerijetko i šokantnu alternativu dopadljivim, dražesnim vizualijama kakve najčešće nalazimo u zbirka bajki i koje se – kao i same pripovijesti – ponajprije obraćaju dječjoj publici. Izrađene tehnikom gvaša i pastele, ilustracije u zbirci *The Island of Happiness* fokusirane su na ženske likove, koje nastoje prikazati u svoj njihovoj složenosti. One su i odvažne i ljubomorne, suosjećajne i tvrdoglave, nepokolebljive i osvetoljubive, samodostatne i ranjive. Jarkih boja koje se pretapaju jedna u drugu, ilustracije su nerijetko senzualno intonirane, prikazujući junakinje koje izgledom i odjećom djeluju moderno, te nepokolebljivo, gotovo prkosno zure u čitatelj(ic)e. Neke donose razgoličene ženske likove, obnaženih grudi ili nogu, dok druge ne zaziru od nasilja koje je (implicitno ili eksplicitno) upisano u tekstove bajki. Posebna pozornost posvećuje se performativnosti, igranju uloga, oblačenju kostima i nošenju (metaforičkih) maski, a tradicionalne rodne oznake napuštaju se u korist fluidnijeg i slobodnijeg shvaćanja roda. Na taj način, ilustracije dodatno naglašavaju radikalni i feministički potencijal samih bajki.

The Island of Happiness vrijedna je i primamljiva zbirka, kako zbog dojmljivih bajki tako i zbog njihovih zapanjujućih vizualnih interpretacija koje u prvi plan stavljaju junakinje i ono što ilustratorica razumije kao feminističku ideologiju Madame d'Aulnoy. Na domaćoj književnoj sceni, ova je autorica praktički nepoznata. Naime, u hrvatskom prijevodu objavljene su tek tri njezine (uglavnom skraćene i prilagođene) bajke: "Zelena zmija" i "Plemenita mišica", zajednički objavljene pod nazivom *Francuske bajke* u Biblioteci Ljiljan (1987.), te "Bijela mačka", nedavno objavljena kao slikovnica u nakladi Malih zvona (2018.). Nadamo se stoga da će porast broja publikacija posvećenih Madame d'Aulnoy kao i novih izdanja njezinih djela s vremenom dovesti i do njihovih sustavnijih i cjelovitijih prijevoda na hrvatski, koji će, pak, domaćoj publici predstaviti ovu beskrajno zanimljivu i intrigantnu spisateljicu i njezine čudesne bajke.

Nada Kujundžić

Marta Stojić Mitrović, Nidžara Ahmetašević, Barbara Bezec i Andrej Kurnik, *The Dark Sides of EUropeanisation. Serbia, Bosnia and Herzegovina and the EUropean Border Regime*, Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, Institut Časopis za kritiko znanosti, Beograd 2020., 135 str.

Potaknuti događajima i migracijskim politikama uslijed i nakon “ljeta migracija” u 2015. godini te nedovoljnom međunarodnom istaknutošću migracijskih pitanja na području Jugoistočne Europe, autori prepoznaju važnost kritičkog promišljanja restrukturiranja granica spomenutog područja, s posebnim fokusom na Srbiju i Bosnu i Hercegovinu te ulogu Europske unije i državnih institucija koje se bave migracijama, što je predstavljeno knjigom *The Dark Sides of EUropeanisation: Serbia, Bosnia and Herzegovina and the European Border Regime*. Specifičan vremensko-sadržajni okvir uključen u analizu započinje zatvaranjem balkanskog koridora u 2016. godini te završava izazovima migracija nastalima uslijed pandemije bolesti COVID-19. Knjiga je temeljena na bogatoj teoriji iz područja migracija te mnoštvu medijskih i EU izvještaja.

Knjiga započinje “Sadržajem” (str. 4), nakon čega je navedena “Lista abrevijacija i akronima” (str. 5), “Predgovor” (str. 6–10), slijedi “Uvod” (str. 12–19) u kojem je pružen kontekst dinamičnog perioda tzv. izbjegličke krize u Europi čiji se vrhunac promatra u razdoblju od 2015. do 2016. godine. Autori prepoznaju Schengenski sporazum i Dublinsku konvenciju ključnim aktima koji usmjeravaju migracijska kretanja te nastanak balkanskog koridora. Zatim je pružen uvid u sam koridor pri čemu su slikovito opisani prizori zbrinjavanja mnoštva osoba u procesu migracije uz pružanje pomoći organizacija civilnoga društva i volontera. Unatoč trenutnom pružanju humanitarne pomoći, sam koridor, prema studijama na koje se autori pozivaju, skriva dominantno sigurnosni karakter, što se izravno odrazilo na osobe koje su se našle u tom, kako autori navode, “restriktivnom tunelu od granice do granice”. Moguće je prepoznati tri osnovna doprinosa knjige. To su dublje razumijevanje regulacija vezanih uz migracije i kontrolu granica; razumijevanje i prepoznavanje teškoća s kojima se akteri u procesu migracije susreću zahvaljujući migracijskom režimu; te uočavanje povezanosti tih teškoća u procesu migracije sa specifičnim društvenim teškoćama na pojedinom prostoru.

Sljedeće poglavlje pod nazivom “The Western Balkans as an EU ‘Dumping Ground’” (str. 20–31) započinje raščlambom pojma Zapadni Balkan u kontekstu EU. Autori se dotiču višestruke problematike društvenih i političkih napetosti koje se na spomenutom području mogu prepoznati kroz povijest do danas. Navođenjem brojnih službenih izvješća sažeto je predstavljen geopolitički položaj zemalja Zapadnog Balkana, uz ključne samite čiji je cilj definiranje problema i zadaća koje zemlje na spomenutom području imaju obavezu izvršiti s ciljem bolje kooperacije s EU. U posebno označenim tekstualnim okvirima, koji se nalaze u svim poglavljima, autori navode dijelove izvještaja kako bi potkrijepili iznesene teze i preciznije objasnili problematiku. Shvaćanje geopolitičkog konteksta i javnih politika vezanih uz zemlje Zapadnog Balkana nužno je s ciljem konačnog razumijevanja migracijskog koridora, integracije i prihvaćanja migranata na analiziranom području. Sama činjenica da se zatvaranje koridora smatra svojevrsnim završetkom neželjenih migracija prema ostatku Europe ukazuje

na važnost područja Balkana u kontekstu migracija za čitavu EU, pri čemu se zemlje Zapadnog Balkana promatraju kao "odlagalište" za osobe koje se nalaze u migraciji, a u zemljama EU nisu poželjne. Stoga autori zaključuju kako je osnovni cilj stavljen pred zemlje Zapadnog Balkana kontrola neželjenih migracija prema EU.

Poglavlje "The Hungarian and Croatian Barrier" (str. 31–41) započinje uvidom u antimigrantski diskurs koji je bio prisutan na početku tzv. izbjegličke krize posebno u Mađarskoj te članicama Schengena i EU uslijed migracija s Kosova. Ubrzo je uslijedilo podizanje žičane ograde na mađarskoj granici te antimigrantska retorika mađarskih vlasti. Autori opisuju izgled prostora granice te proceduru prihvata migranata na granici, pri čemu se primjećuje sigurnosni pristup te kriminalizacija same pomoći koja je pružena tražiteljima azila. Takva djelovanja imaju izravne posljedice upravo na pojedince koji se nalaze u migraciji te su izloženi dugotrajnom čekanju i nasilnom vraćanju iz Mađarske. Autori se zatim okreću pregledu prihvata migranata na hrvatskoj granici, prema kojoj su migracije bile usmjerene nakon zatvaranja mađarske granice u 2015. godini. Na temelju izvještaja nevladinih organizacija, medija i stranih institucija mogu se promatrati nasilna djelovanja prema migrantima na području Hrvatske u obliku odbijanja pristupa azilu, korištenja vatrenog oružja i mnogih drugih. Kao posljedica neadekvatnih praksi u postupanju s migrantima Hrvatska se, prema Europskom Parlamentu, nalazi u nepovoljnom položaju za pristupanje u Schengenski sporazum.

Poglavlje "Srbija" (str. 42–67) sastoji se od više potpoglavlja. Poglavlje pruža uvid u ulogu Srbije kao "tampon zone" unutar koje se zadržavaju migranti na ulazu u Schengensku zonu i EU. Autori slikovito prikazuju početni narativ u srpskim medijima koji smatraju otvorenim prema migrantima i vođenim početnim humanitarnim pristupom. Međutim, već je idućim podnaslovom prikazan prijelaz od početnog humanitarnog prema sigurnosnom modelu postupanja s migrantima, što je moguće pratiti od 2016. godine nadalje, pri čemu je glavni cilj smanjivanje broja ulazaka u zemlju zbog čega je pojačana granična kontrola. U tom kontekstu autori prikazuju promjenu početnog humanitarnog narativa u medijima prema narativu koji Srbiju veže uz pitanje sigurnosti i kontrole te očuvanja granica prema Europskoj uniji. Slikovito je prikazano postupanje s migrantima koji su prvotno boravili u beogradskim parkovima, nakon čega su bili primorani pronaći drugi, javnosti manje vidljiv smještaj. Dinamičan društveni kontekst između migrantskog i lokalnog stanovništva popraćen je prosvjedima. Stoga se postupanje s migrantima u Srbiji može promatrati kroz pomicanje iz javnog prostora prema skrivenom te kroz leću ilegalnih deportacija. Ne iznenađuje da su kroz godine prosvjedi lokalnog stanovništva, ali i migranata postali učestaliji. U 2020. godini zabilježen je i prosvjed migranata na mađarsko-srpskoj granici koji je završen transferom migranata u kampove u Srbiji. Autori završavaju poglavlje kratkim osvrtom na dodatno otežano stanje u kampovima koje je uzrokovala pandemija koronavirusa.

Posljednje veće poglavlje naslova "Bosnia and Herzegovina" (str. 68–99), koje se kao i prethodno sastoji od više podnaslova, započinje pružanjem konteksta društveno-političke problematike Bosne i Hercegovine. Autori dodatno proširuju kontekst u posebno označenom tekstualnom okviru naslova "Bosnia and Herzegovina: the Complex Structures of a Captured State" unutar kojeg je objašnjena podjela entiteta i kantona te osnove funkcioniranja države koja je 2003. godine dobila status potencijalnog kandidata za ulazak u EU. Autori navode međunarodne organizacije koje su pružale pomoć izbjeglicama i stradalima u Domovinskom ratu na području Bosne i Hercegovine i u posljednjim migracijskim kretanjima te njihovo područje djelovanja. Uz organizacije, analizirane su strategije koje je BiH primijenila ili trebala primijeniti u pitanjima suvremenih migracija i kontrole, od kojih se jedan dio odnosi i na ispunjavanje uvjeta za pristupanje EU koja uočava važnost kontrole granice BiH zbog potencijalnog prekograničnog kriminala i ilegalnih prelazaka granice od strane migranata. Godine 2017. ruta kojom su migranti prolazili usmjerava se prema BiH, koja je zbog višestrukih razloga neplanirano postala

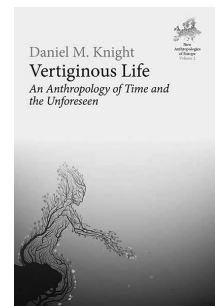
glavnim smjerom prema kojem se migranti kreću, za što država ne posjeduje kapacitet. Nedostatni smještajni kapaciteti na migrante su ostavili ozbiljne posljedice, a zbog prepoznate nemogućnosti pružanja adekvatne skrbi, BiH je primila pomoć EU. Jedna od posljedica je i narušena sloboda kretanja koju su nametnule vlasti u Bihaću, što su međunarodne organizacije promatrale kritički, no istovremeno protiv takvog postupanja nisu aktivno djelovale. Postupanje vlasti u Bihaću s migrantima u 2018. godini dodatno se pogoršava i poprima elemente ukidanja ostalih sloboda, uz spomenutu slobodu kretanja, čiji se vrhunac može promatrati u otvaranju kampa Vučjak gdje su migranti ilegalno zadržavani. Na samome kraju poglavlja autori pružaju analizu razvoja antimigrantskog narativa u medijima, među visokim dužnosnicima te lokalnoj vlasti BiH počevši s 2018. godinom, dok je 2019. godine pitanje migracija i obrane granice BiH korišteno kao ključna točka izborne kampanje. Unatoč rastućoj antimigrantskoj retorici, lokalno stanovništvo pokazuje "neočekivanu solidarnost" pružajući pomoć migrantima koji pristižu u BiH. Međutim, EU ubrzo potiče "militarizaciju stanovništva" što rezultira opskrbom policijske opreme na razini cijele države. Krajnji rezultat navedenog procesa jest uvođenje restrikcija koje se odnose na obje skupine – migrante i lokalno civilno društvo.

"Zaključak" (str. 99–105) je posljednje poglavlje knjige u kojem su još jednom podcrtane osnovne teze predstavljene u prethodnim poglavljima te naglašeni zaključci iz prethodno predstavljenih analiza zajedno s potkrijepljenim preporukama za buduća djelovanja. Autori knjigu završavaju zaključkom o skrivenoj ulozi EU u pogledu problematike suvremenih migracija u zemljama na području Balkana iako, kao što je kroz poglavlja izneseno, EU na različite načine utječe na postupanje vlasti u navedenim zemljama prema osobama koje se unutar njihovih granica zateknu. Autori nadalje sumiraju predstavljene slučajeve iz izvještaja kao negativan učinak procesa europeizacije na "demokraciju, ljudska prava i društveno-političku koheziju" (Stojić Mitrović i sur. 2020: 100).

Posljednji dio knjige čitatelju približava pročitani tekst pružajući mu izravan uvid u 31 fotografiju u boji koje su snimljene u tranzitnim zonama te centrima i drugim prostorima u kojima su boravili migranti dominantno u Srbiji te Bosni i Hercegovini.

Karla Žagi

Daniel M. Knight, *Vertiginous Life. An Anthropology of Time and the Unforeseen*, Berghahn, New York, Oxford 2021., 163 str.

Knjiga socijalnog antropologa Daniela M. Knighta – *Vertiginous Life: An Anthropology of Time and the Unforeseen* – predstavlja svojevrsno proširenje i dopunu njegova teorijskog pristupa razdoblju krize (engl. *Time of Crisis*) opisanoga u knjizi *Anthropology of the Future* (2019), koju

supotpisuje s Rebeccom Bryant. U tom koautorskom ostvarenju Bryant i Knight postavljaju temelje razumijevanja razdoblja krize kao “vernakularnog vrijeme-prostora” (engl. *vernacular timespace*) – dijeljenog načina temporalizacije svakodnevice koji je karakterističan za određeno razdoblje (rata, mira, krize...), a zasnovan je na afektivno strukturiranim praksama.

Iako je jedan od utemeljitelja *Mreže antropologije vremena* (engl. *Anthropology of Time Network*), autor ovdje prikazanom knjigom ne teži njezinu čvrstom uglavljanju unutar specifičnih kulturnoantropoloških poddisciplina orijentiranih na promišljanje temporalnosti ili njezinih specifičnih vidova. Naprotiv, razmatrajući afekte, temporalna usmjerenja i specifične načine izražavanja o *vrijeme-prostorima* krize, Knight nadilazi njihovo sagledavanje isključivo kroz prizmu temporalnosti te sustavno i pedagoški gradi “etnografsku teoriju vertiga” (str. 18) promišljanjem isprepletanja njegovih egzistencijalnih, materijalnih i temporalnih odrednica. Pritom ne podliježe potrebi objašnjavanja svog pristupa često prijepornim konceptima kojima se u knjizi koristi – primjerice, afektima (i njihovom odnosu spram emocija) te krizi (i njezinu odnosu spram katastrofe). On se radije usmjerava na izgradnju svoje teorije kroz niz koncepata zasnovanih na iskustvima vertiga – kako njegovih sugovornika u istraživanju tako i njegovim vlastitim (čak i onim vrlo intimnim).

Navedeni koncepti, kojima izgrađuje nosivu konstrukciju svoje teorije, redom su: nepoznavanje (engl. *unknowingness*), drugdje (engl. *elsewhere*), drugokada (engl. *elsewhen*), praznina (engl. *emptiness*) i zatočeništvo (engl. *captivity*). Oni mogu biti iščitavani zasebno ili kao dio natkriljujućeg teorijskog okvira, kojim biva obuhvaćeno razdoblje krize kroz prizmu njegove afektivne strukture. Svoje uvide Knight temelji na dvadesetogodišnjem etnografskom istraživanju u Grčkoj, orijentirajući se na razdoblje ekonomske krize (2009. – 2019.) kao na rupturu u pretpostavljenom tijeku povijesti, čiji učinci i danas transformiraju i oblikuju živote pojedinaca i kolektiva. Kao što naglašava u predgovoru i epilogu, teorijom vertiga nastoji ponuditi dubinsko i “alternativno promišljanje ranjivosti” (str. 145), koja je u stručnoj literaturi poglavito usko povezana s analitičkim konceptom prekarosti, utemeljenom u ekonomskoj antropologiji.

Knjiga je organizirana u pet poglavlja, naslovljenih prema pojedincima čija je narativizacija iskustava života u razdoblju krize autoru poslužila kao kamen temeljac prilikom uspostave konceptualne kralježnice njegove teorije. Zbog te organizacijske specifičnosti, opširan uvod je mjesto na kojemu Knight donosi osnovne metodološke postavke svog kvalitativnog socijalnoantropološkog istraživanja te različite izvore pomoću kojih postiže epistemološku slojevitost – osim o antropološkoj literaturi, riječ je o literaturi iz područja “egzistencijalizma, filozofije vremena, spekulativne fikcije, filmskih studija i materijalne kulture” (str. 16). Nadalje, uvod je mjesto sinteze njegova promišljanja vertiga i razdoblja krize te platforma za objašnjavanje ključnih pojmova koji predstavljaju gradivne elemente svih nadolazećih poglavlja.

U prvom poglavlju, naslovljenom “Mairi”, autor donosi priču o istoimenoj ženskoj osobi starije životne dobi koja, uslijed učinaka ekonomske krize u Grčkoj te niza osobnih kriznih situacija i gubitaka, postaje otuđena od vlastitog Sebstva. To nepoznavanje sebe, koje predstavlja jednu od okosnica Knightove teorije, dovodi do egzistencijalne krize koja se manifestira mučninom i tjeskobom. Utemeljenje takve (kontinuirane) transformacije individue autor pronalazi u njezinoj nemogućnosti nošenja s temporalnom disruptivnošću krize i njezinim “mnogostrukim brzinama” (str. 39). Prepoznata kao ruptura u očekivanom (linearnom) tijeku vremena, kriza dovodi do uništenja poznatih poredaka i s njima povezanih skupova vrijednosti te izranjanja novih, nepoznatih, stranih *vrijeme-prostora* od kojih osobe kao Mairi zaziru. Pritom dolazi do pojačane svijesti o nasilnoj svakodnevici usporenog tijeka, rasapa prije krize uspostavljenih orijentacija prema budućnosti te nastojanja držanja za prošlost kao sidrište poznatoga. Na taj način, *nepoznavanje* postaje “oblik zatočeništva koji se pojavljuje između osobe, njezinih društvenih odnosa i svijeta u krizi” (str. 41).

Napram Mairinog iskustva egzistencijalne krize, Knight u drugom poglavlju knjige predstavlja materijalne karakteristike vertiga kroz priču Dimitrisa koji uslijed krize s obitelji seli iz grada u

ruševno selo svojih predaka, planski napušteno inicijativom grčke Vlade 1940-ih. Ponovno naseljeno selo postaje *drugdje* u odnosu na pretkriznu samorazumljivost odabira putanje preseljenja u drugom smjeru (iz sela u grad), zacrtane kroz ideju "linearnog progresa na vremenskoj crti kasne modernosti" (str. 45). U Dimitrisovu slučaju, vertigo proizlazi iz afektivne povezanosti s materijalnošću ruševnog okoliša čija politemporalnost i preklapajući *vrijeme-prostori* imaju dezorijentirajuće učinke na doseljene stanovnike – istovremeno bivaju aktivirane i prošlosti i one budućnosti koje su bile nezamislive do preseljenja i izgradnje života u ruševinama. Autor takvu sposobnost uspostave pozitivnih budućnosnih orijentacija u razdoblju krize smatra rijetkim primjerom kreativne (naspram destruktivne) plovidbe bespućima vertiga kroz "edukaciju sebstva" (str. 53).

Kroz Dimitrisovu priču, uz problematiziranje preseljenja *drugdje*, autor tek naznačuje promišljanje temporalne izmještenosti, no u trećem poglavlju naglašava upravo temporalne karakteristike vertiga kroz koncept *drugokada*. Taj koncept razrađuje na primjeru iskustva Antonisa, automehaničara koji je u razdoblju krize bio primoran na profesionalno preusmjerenje prema prekarnim poslovima postavljanja solarnih panela ljeti te otvorenih kamina zimi. Povratak tehnologiji otvorenih kamina jedan je od učinaka siromaštva uzrokovanog krizom i za mnoge stanovnike označava "propadanje kroz vrijeme" (str. 75) – povratak na predmoderan način života, dok su fotonaponski paneli odraz futuristički usmjerenih agendi stranih tvrtki koje djeluju na području Grčke. Supostavljanje tih tehnologija i njihovih značenja u životima ljudi dovodi do "senzorne konfuzije i temporalne dezorijentacije" (str. 74), koja, prema Knightu, nadilazi granice Grčke (on navodi slične primjere iz Izraela, južne Italije i Ujedinjenog Kraljevstva).

Dok je autor prvim trima poglavljima, kroz uspostavu nekoliko temeljnih koncepata (nepoznavanje, *drugdje*, *drugokada*), pažljivim nijansiranjem nastojao naglasiti tri različite karakteristike vertiga – egzistencijalnu, materijalnu i temporalnu – u posljednja dva poglavlja on te karakteristike objedinjuje te razvija teoriju vertiga kroz koncepte kojima je moguće zahvatiti društvenu razinu njegove manifestacije u razdoblju krize. Praznina je prvi takav koncept, koji Knight u četvrtom poglavlju oprimjeruje kroz priču Alexie, ambiciozne osobe koja zbog nemogućnosti nalaženja posla u kriznoj Grčkoj seli u Ujedinjeno Kraljevstvo, gdje se susreće s problemom ostanka u zemlji nakon Brexita. Zaglavljenost između dva *vrijeme-prostora* krize, nestajućih i nastajućih svjetova, obilježena je egzistencijalnom, prostornom i temporalnom prazninom. U takvim uvjetima, vertigo je uzrokovan gubitkom pretpostavljenih temporalnih tijekova i ritmova, koje autor naziva "šizofrenim temporalnim krajolikom" (str. 107). Dok sadašnjost gubi poznata obilježja, budućnost postaje neizvjesnom i nezamislivom, a njezinim temeljnim orijentacijama postaju beznađe i rezignacija. Praznina, opravdano smatra Knight, nadilazi pojedinačno iskustvo i nacionalne granice te postaje obilježjem života premreženog krizama, karakterističnog za razdoblje europske kasne modernosti, u okviru koje postajemo utamničeni "globalnim silama koje su izvan naše kontrole" (str. 93).

Upravo koncept zatočeništva, koji je u većoj ili manjoj mjeri prisutan u svim dosad prikazanim poglavljima, predstavlja posljednju, sveprožimajuću kariku kojom autor izgrađuje osovину svoje teorije. U petom poglavlju on individualne narative o osjećaju zatočeništva u kroničnoj krizi promiče u teorijski pristup društvenog Stockholmskog sindroma. Suprotno ideji patologizacije društva, cilj je tog pristupa iscrtati načine nošenja sa životom u razdoblju krize te "raspakirati afektivnu strukturu razdoblja krize" (str. 124), natkriljenu gustom atmosferom zatočeništva. U okviru njegova istraživanja u Grčkoj, Knight razaznaje nekoliko obilježja tako konceptualiziranog Stockholmskog sindroma: orijentaciju na sadašnjost koja postaje strana (engl. *uncanny present*) i gušeće ponavljajuća, ali donosi "neugodnu ugodu" (str. 128) naviknutosti na stanje krize, praćenu strahom od nepoznatoga koje dolazi s krajem krize te nemogućnost zamišljanja budućnosti u okviru temporalne dezorijentacije. Nadalje, on u mnogim narativima prepoznaje sklonost osjećajima krivnje zbog stanja zatočeništva u kriznim uvjetima života te opravdavanje

i ovisnost o tamničarima (npr. vladinim međunarodnim organizacijama). Knight zorno prikazuje kako nas prihvaćanje uvjeta života u razdoblju krize najčešće vraća u stanje vertiga iz kojeg smo nastojali pobjeći, upravo zbog rutinizacije svakodnevice koja u uvjetima kronične krize ne dobiva svoj zamah prema budućnosti te se čini da je svaki otpor uzaludan, rezultirajući i opet afektima beznađa i apatije, nepoznavanja sebe te osjećajima prostorno-vremenske izmještenosti.

U zaključku Knight ponavlja temeljne odrednice svoje teorije, ispreplučujući različite segmente pojedinačnih priča i teorijskih utjecaja s kojima je upoznao čitatelje u prethodnim poglavljima. Posebno se osvrće na moguću kritiku nemogućnosti svođenja jednog oblika vertiga na drugi, jednog razdoblja krize na drugi. Kao odgovor na tu (hipotetsku) kritiku, on navodi potrebu pronalaženja repetitivnih, rezonantnih instanci unutar pojedinačnih kriznih narativa (npr. osjećaj zatočenosti, mučnina, propadanje, vrtoglavica...) ili stanja koja nadilaze verbalno (tišine, praznine, raspoloženja), a sveukupno predstavljaju "atmosferu ili estetiku" (str. 136) određenog *vrijeme-prostora*. Tako uspostavljena teorija vertiga pozicionira ga u središte razumijevanja života u krizi, polazeći od toga da je transformativnost na taj način (afektivno) strukturiranog života usko povezana s ljudskim djelovanjem te percepcijom sebe i svijeta oko sebe.

Život premrežen vertigom, kao obilježje razdoblja sukcesivnih i preklapajućih kriza karakterističnih za 21. stoljeće, onaj je u okviru kojega često propitujemo ne samo *kada* i *gdje* živimo, već i smislenost takvog života. Vještim i hrabrim pristupom, Knight ocrta afektivnu strukturu razdoblja krize, ne pretendirajući pritom uspostavi modela koji bi trebalo slijediti, već prije navigacijskog sustava koji nas može usmjeriti prema daljnjem promišljanju i nadogradnji pojedinih koncepata u specifičnim *vrijeme-prostorima* kriza. Smatram da senzibilitet i suosjećanje kojima autor pristupa pojedinačnim iskustvima života u krizi (a koja potom s lakoćom analitički transponira na razinu kolektivnog) osiguravaju ovom značajnom i vrlo aktualnom djelu širok čitateljski krug među stručnjacima iz različitih humanističkih disciplina, ali i šire. Jer, Knight zapravo otvoreno progovara o promišljanju razdoblja krize kao onom koje je obilježeno nestabilnom sadašnjošću i neizvjesnom budućnošću (oblikovanima silama izvan naše kontrole) te o "novom normalnom" kao *vrijeme-prostoru* napućenom pojedincima i kolektivima koji se nalaze u različitim procesima ireverzibilne transformacije, a pritom se ne kreću nužno prema boljem sutra.

Mirna Tkalčić Simetić

Glasba in etnične manjšine. (Trans)kulturalna dinamika v Sloveniji po letu 1991. Music and ethnic minorities. (Trans)Cultural Dynamics in Slovenia After the Year 1991., Svanihor Pettan, ur., Univerza u Ljubljani, Filozofska Fakulteta, Ljubljana 2021., 282 str.

Zbornik radova zaključna je studija četverogodišnjeg projekta "Glasba in etnične manjšine: (trans)kulturalna dinamika v Sloveniji po letu 1991" koji je financijski poduprla Javna agencija

za znanstvena istraživanja Republike Slovenije (ARRS). Svanibor Pettan, urednik ovog zbornika, naglašava da se projektom i ovom publikacijom afirmirao pogled na Sloveniju kao na interaktivan prostor susreta glazbi i ljudi koji ih stvaraju, izvode i slušaju, a više informacija o samom projektu moguće je pronaći i na mrežnoj stranici <http://gem.ff.uni-lj.si>, na kojoj se nalazi i detaljan popis interesa studenata o ovoj temi, kroz pregled seminarskih, diplomskih, magistarskih i doktorskih radova o glazbama etničkih manjina, ali i daljnja djelovanja suradnika.

U zborniku, koji je dostupan i *online* u PDF formatu (<https://e-knjige.ff.uni-lj.si/znanstvena-zalozba/catalog/book/293>), okupljeno je 14 autora, suradnika projekta te pozvanih kolega: 11 je radova na slovenskom jeziku s engleskim sažetkom te 2 rada na engleskom uz sažetke na slovenskom jeziku. U toj lepezi raskošnih širina pogleda i pristupa prilozi progovaraju o “novim” manjinama koje su nastale raspadom Jugoslavije (Kovačić, Bejtullahu, Kunej, Bajić Stojiljković), njihovoj potrebi i različitim načinima isticanja korijena kroz organizirana društva, u kojima se pak odabire određeni dio ponajprije glazbenoplesne tradicije kao legitimacija ishodišta. S druge strane, u tekstovima nisu zaboravljeni ni glasovi onih koji se s takvim pristupom ne slažu i kojima to nije potrebno. Dio autora donosi priče i o radnoj migraciji profesionalnih glazbenika, onih koji su pomagali u stvaranju glazbene pedagogije u Sloveniji, a koji su danas pomalo zaboravljeni (Weiss). Opisan je i svijet suvremenih radnih migracija glazbenika i njihovi slojeviti doživljaji mogućnosti koje nudi novi život i radno okruženje u Sloveniji (Stefanija i Habe), odnosno migracije iz Slovenije (Marty). Istaknuta je i tema glazbenog aktivizma, mogućnosti koju zajedničko muziciranje, pjevanje nudi u dizanju glasa za prava izbjeglica/manjina (Hofman). Važan dio su i radovi stranaca koji su Sloveniju odabrali za svoju domovinu i njihov pogled na uključenost u zajednicu putem nastupa, predavanja, radionica u kojima se nastoji poučiti, upoznati, predstaviti glazbena višeslojnost pojedinca, u pokušaju da se ta višeslojnost istakne kao kulturno dobro (Kalinga Dona, Ranganathan). Jer, kao što jedna od studija slučaja pokazuje, prijenos kulture i najraznovrsnije glazbe koju usvajamo tijekom života mogu pomoći boljem suživotu u novoj okolini. Uz navedene teme, nije zaobiđena ni problematika života u novom dobu društvenih mreža putem interneta, odnosno fizičke, ali i društvene distance nastale tijekom pandemije bolesti COVID-19 i promjena koje to novo doba donosi u odnosu na manjine (Žagar). Uvodni tekst urednika Svanibora Pettana dijakronijski i sinkronijski povezuje tekstove zbornika s interesom za povezivanje istraživanja glazbe i manjina uz skretanje u principe primijenjene etnomuzikologije okupljeno oko tri cilja projekta:

1. spoznavanje glazbene prakse etničkih manjina u Sloveniji, njihove pozadine, posebnosti semantičke i strukturne izražajnosti u različitim kategorijama i unutar njih, razumijevanje dinamike u odnosu na pitanja identiteta,
2. utvrđivanje utjecaja radikalnih društveno-političkih promjena na definiranje odnosa većinskog stanovništva i manjina u glazbenom području te na njihove međusobne interakcije,
3. stjecanje znanja o tome kako rezultati glazbenog istraživanja u društvenom kontekstu mogu pomoći u poboljšanju interkulturalne komunikacije i kako primijenjena etnomuzikologija može pridonijeti kulturnoj i transkulturalnoj dinamici u odnosu na manjine.

Iako su poglavlja u ovoj knjizi djelo znanstvenika iz različitih disciplinarnih “škola” (etnomuzikolozi, muzikolozi, etnokoreolozi, politolozi, psiholozi), ona u metodološkom smislu također ilustriraju interes za sveobuhvatnim bavljenjem fenomenom manjina u odnosu na glazbu i želju da se nadiđu disciplinarne i institucionalne granice. I kao što urednik naglašava, završni čin važan je za metodološke faze rada između terenskog i arhivskog prikupljanja metapodatkovne građe i sinteze rezultata o (trans)kulturnoj dinamici u Sloveniji. U ovom slučaju to predstavlja iskorak od širenja i produbljanja znanja kao temeljnih i krajnjih ciljeva znanstvenog istraživanja u smjeru iznošenja prijedloga istraživača nadležnim institucijama koje bi ih trebale iskoristiti

za dobivanje informacija za mogući razvoj primjerenijih kulturnih politika i strategija (str. 17). Istodobno tekstovi pokazuju složenost vremena u kojem živimo, brzinu življenja koja nas tjera stalno na mijenu, mnogostrukost identiteta pojedinaca koja dolazi do izražaja u globalnom svijetu, prilagodbe za globalno isticanjem lokalnog pri čemu nas glazba spaja u svojoj raznolikosti, te potiču razmišljanja u novim smjerovima, u tekstovima ali i publiciranju na mrežnim stranicama, baš kao što sugeriraju riječi etnomuzikologinje Adelaide Reyes, kojoj je zbornik posvećen: "ne bojte se ići neutabanim stazama. Margine su često mjesta izazova i inovacija".

Irena Miholić

Deniver Vukelić, *Magija na hrvatskome povijesnom prostoru*, Školska knjiga, Zagreb 2021., 752 str.

Knjiga *Magija na hrvatskome povijesnom prostoru* Denivera Vukelića donosi obuhvatan povijesni presjek naslovne teme. Materijal za knjigu je nastajao tijekom 14 godina istraživanja, skupljanja i proučavanja, a u konačnici je rezultirao autorovim doktorskim radom, koji je kasnije proširen i prilagođen te obogaćen pomno biranim slikama i ilustracijama i zaokružen u cjelinu od 752 stranice. Nakladnik je Školska knjiga, likovne grafičke ilustracije potpisuje Josip Zanki, a predgovor je pripremila Suzana Marjanić.

Deniver Vukelić nas knjigom uvodi u povijesne, etnološke i antropološke presjeke magije od njezinih definicija, koncepcija znanstvenika i praktičara, pa sve do opsežnih popisa magijskih praksi i povezanih predmeta kroz stoljeća. Iako s jasno naglašenim znanstvenim pristupom, sadržaj je vješto približen širem čitateljstvu te će knjigu s lakoćom čitati i šira publika. Eventualno će praktičari tamnih okultnih vještina ostati malo zakinuti, budući da knjiga ne nudi magijske ili okultne prakse, već ih samo popisuje kao povijesni, kulturološki i etnološki fenomen.

Knjiga je podijeljena u dvije velike cjeline: prva definira što je magija i kako se dijeli, dok druga cjelina opsežno tumači magiju na hrvatskom povijesnom prostoru. U prvom dijelu autor polazi od temeljnog pitanja *što je magija?* Od latinskih izvora terminologije do prvih kršćanskih spominjanja pojma, vodi nas kroz srednji vijek i renesansu, završavajući poglavlje hrvatskom etimologijom pojmova magije i čaranja. Sljedeće poglavlje objašnjava korelaciju religije i magije. Počevši od samih početaka animizma, autor dalje navodi prilike u drevnom Sumeru, Egiptu, Kaldeji i Grčkoj vezane za magiju i onostrano. Tako se, primjerice, u starogrčkoj filozofiji u pozadini magijskih moći i utjecaja nalazila sila zvana *dynamis*, koja kao animistička sila obitava u biljkama, životinjama i riječima. Nadalje se opširno opisuje što se sve događalo u Rimskom Carstvu i što su povjesničari zapisali kao i koji su zakoni doneseni o čarobnim napitcima i čaranju. Krajem srednjem vijeku, točnije 1486. godine, pojavljuje se poznato djelo *Malleus maleficarum* dominikanaca Henrika

Institutorisa i Jakoba Sprengera “koji je služio kao svojevrsan priručnik za otkrivanje, ispitivanje i mučenje osoba optuženih za magijske zločine”. Potom slijedi opis toga kako su se provodile i što su značile Biskupske i Papinske inkvizicije. Prikazana je i statistika broja suđenja te pogubljenja tijekom 300 godina progona vještica i drugih heretika. Pred kraj poglavlja “Religija i magija?” autor iznosi i neke manje poznate zanimljivosti današnjeg vremena kao, primjerice, činjenicu da je 2021. godine u zvoniku franjevačke crkve sv. Antuna otvoren mali Muzej Aeropaga, gdje je izloženo mnoštvo okultnih predmeta i knjiga koje su franjevci skupili tijekom godina.

Poglavlje “Magijski praktičari i magija” obiluje čitavom lepezom živopisnih povijesnih likova koji su ostavili svojevrsan trag unutar ovog područja. Tako su prisutni poznati akteri akademije De Medici iz 15. stoljeća, Marsilio Ficino i Pico della Mirandola, a slijede i drugi magijski entuzijasti poput Corneliusa Agrippe, Eliphasa Lévíja, MacGregora Mathersa i Geralda Gardnera. Slijedi poglavlje “Znanost, magija i religija” koje je od izuzetnog značaja prvenstveno stoga što autor u njemu donosi prikaz istraživanja na temu magije raznih antropologa, sociologa, etnologa te psihologa, koja su prosječnom čitatelju, upućenom mahom na internetske izvore, inače teško dostupna.

U sljedećem, opsežnom, poglavlju autor predstavlja podjelu magije na tri glavna pravca: magijski sustavi, magijska sredstva te magijske uloge, tj. funkcije. Time su obuhvaćeni i pojmovi geomantije, hiromantije, kleromantije, piromantije, hidromantije pa sve do kartomantije, tj. Tarota. Značajan je dio ove cjeline posvećen i tumačenju uroka – od etimologije riječi do vrsta. Kod pojašnjenja magijskih sredstava opširno se tematiziraju najvažnije vrste biljaka i njihova upotreba unutar našeg podneblja.

Druga velika cjelina knjige posvećena je magiji na hrvatskome povijesnom prostoru, pri čemu autor vješto prolazi kroz vremenske cikluse od prapovijesti preko egipatskih do grčkih i rimskih tragova. Mnoštvo arheoloških fotografija daje i odličan vizualni uvid s neprocjenjivo vrijednom informacijom o lokacijama muzeja u kojima su fotografirani nalazi smješteni. Za istinske ljubitelje misterija to će biti poticaj za posjet navedenim riznicama povijesti. U poglavlju “Kršćanstvo u Iliriku” prikazan je zanimljiv dodir kršćanstva sa starim kultovima te njihov sraz, a ponekad i simbiotski suživot.

U poglavlju o sukobu i suživotu religije, prava i magije autor opširno tumači srednjovjekovno hrvatsko starovjerje i dvovjerje, kompleksne političke utjecaje, dolazak Slavena te odnos Katoličke crkve prema magiji i starovjerju. Pritom se često referira na znanstvene radove Radoslava Katičića, Vitomira Belaja i drugih.

U poglavlju o suđenjima za magiju na svjetovnim sudovima možemo naići na niz intriganatnih činjenica. Primjerice, popis i opis svih sprava za mučenje vještica. Neke od njih manje su poznate, a bizarnost i okrutnost su začuđujuće. Možemo navesti jednu javnosti nepoznatu, a zanimljivu činjenicu, kako je jedan od načina provjere je li osuđenica vještica bio pokus s vagom. Naime, vjerovalo se da vještica mora biti lagana da bi letjela te je granica težine bila određena na 35 kg za žene. Slijedi dio o alkemiji i magijskim predodžbama u starijoj hrvatskoj književnosti. Sljedeće je poglavlje posvećeno magiji i praksama u pučkoj kulturi, koje su podrazumijevale verbalnu magiju, liječenje biljem, pučke svetce i proroke. Također je obuhvaćen i dio o magiji u popularnoj kulturi islama od 18. stoljeća do danas s vrlo preciznim tumačenjem *sihira* i *uroka*. Jedna od zanimljivosti koju možemo pronaći kod tumačenja pučkih divinacijskih magijskih praksi jest opis gatanja na temelju pleća (lopatica) koze ili ovce.

Nova velika cjelina nosi naslov “Magija i suvremeno društvo”. Prvi na popisu inicijacijskih društava su slobodni zidari, poznatiji kao masonerija, a slijede rozenkrojceri i teozofi Helene Petrovne Blavatsky. Između dva svjetska rata teozofi su u Hrvatskoj brzo širili svoj utjecaj s velikim brojem svojih loža. U poglavlju “Novovjerja” autor se dotiče sotonizma, objašnjavajući pojmove “Put a lijeve ruke”, luciferijanizma, a spominje i notornu Crnu Ružu koja je punila novine diljem Jugoslavije sredinom osamdesetih godina prošlog stoljeća. Nakon kratkog osvrt na pokret *New Age*, autor prelazi na temu suvremenog vještičarstva – Wicce, opisujući pritom mnoge

poznate praktičare tog neovješticharstva poput Geralda Gardnera, Scotta Cunninghama ili antropologinje Margaret Murray. Na kraju tog poglavlja opisane su i neke *paganske* organizacije u Hrvatskoj. Poglavlje “Neošamanizam” objašnjava osnovne postavke neizostavnog antropologa na tu temu – Carlosa Castañede, koji je proučavao šamanističke tehnike srednjeg Meksika. Tu je i antropolog Michael Harner koji je 1985. osnovao Zakladu za šamanističke studije i zbog toga od strane struke bio kritiziran. Od zanimljivih hrvatskih šamana, iz knjige možemo izdvojiti Zorana Tepurića koji je doveo afričku magijsku lfa tradiciju koja, između ostalog, koristi šamanski bubanj za ulazak u povišene razine svijesti.

U novom, dužem poglavlju autor nam donosi slikoviti svijet slavenskog i hrvatskog rodnovjerja, tj. neoanimistički politeizam s raznim njegovim korelacijama u drugim slavenskim zemljama. U tom su kontekstu navedene i svetkovine povezane s tromjesečnim solarnim ciklusima kao i intervencije u parku prirode Učka vezane za rodnovjerno arhetipno božanstvo Peruna. Poglavlje “Masovna magijska kultura 20. i 21. stoljeća” ukratko možemo nazvati okultni *mumbo jumbo*. No ne zbog loše interpretacije autora, nego, upravo suprotno, zbog vjerodostojnog opisa brojnih pomodnih magijskih tehnika koje za novac love svoje žrtve igrajući na kartu njihova straha i praznovjerja. Suvišno je spomenuti da je zasluženi prostor u kontekstu potonjega fenomena u knjizi osigurao i Vidoviti Milan, jedan od najživopisnijih i najzabavnijih popularnih magova.

Knjiga završava s javnim karizmatičnim magijskim praktičarima pri čemu su spomenuti mnogi poznati hrvatski spiritisti, proroci i gatar i poput Ivce Prokića ili Fatme Nur Džennet. Na samom kraju, u zaključku, autor zaokružuje cjelokupno istraživanje odgovorom na pitanje postoji li zaista magija.

Zaključno, možemo još primijetiti da knjiga ne pokriva vlašku magiju koja je vrlo raširena u Hrvatskoj i susjednim državama te se u tom smislu nadamo može bitnom nastavku ovog istraživanja. Sve u svemu, pred nama je zaista jedinstvena knjiga, čija je sistematičnost, preciznost i objektivnost čine neizostavnim štivom kako za laika tako i znanstvenika, i to ne samo ove generacije nego i onih koje tek dolaze. I da završim citatom antropologa Carlosa Castañede, nimalo omiljenoga na antropološkim katedrama – “u konačnosti, čarobnjaštvo je samo vještina promjene razine svijesti”.

Radovan Rus

Jozo Grbavac, Silvestar Kutleša,
Umnici Franjevačke provincije
Presvetoga Otkupitelja knj. 6. Služba
Božja, Franjevačka provincija Presvetoga
Otkupitelja, Split 2021., 394 str.

Važno mjesto među etnografima u Hrvatskoj pripada fra Silvestru Kutleši (Gornji Vinjani, 1876. – Imotski, 1943.), koji se školovao u Posušju, Imotskom, Sinju, Visovcu, Šibeniku i Makarskoj gdje je za svećenika zaređen 1898. godine. Nakon završetka studija imenovan je profesorom

na Franjevačkoj klasičnoj gimnaziji u Sinju (1899. – 1915.) gdje je predavao latinski, grčki i hrvatski jezik te povijest i zemljopis. U Lovreću je od 1915. do 1922. godine bio župnik. Tada je od naroda zapisivao pjesme i pripovijetke, “živu besjedu”, izreke i poslovice. U Makarskoj je bio gvardijan od 1922. do 1923., a potom je dvanaest godina bio župnik u Runovićima. Ostavio je trajan trag kao dušobrižnik i uzoran etnograf. Prema uputama Antuna Radića, prikupio je golemu etnografsku građu (775 stranica), uredio je i 1937. godine predao Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti u Zagrebu. Zbog ratnih i drugih neprilika to kapitalno djelo fra Silvestra Kutleše naslovljeno *Život i običaji u Imockoj krajini* objavljeno je tek 1993. godine.

Svojevrsan Kutlešin nasljednik je fra Jozo Grbavac, rođen 1952. godine u Prološću Gornjem kod Imotskoga. Iznimno je važno njegovo djelo *Povijest, vjera i kulturna baština u Imoti* objavljeno 2017. godine. Fra Jozo je 2021. godine objavio monografiju *Silvestar Kutleša* u kojoj donosi odabrane tekstove iz Kutlešine monografije *Život i običaji u Imockoj krajini* kao i neke usmene epske pjesme koje su objavljene, ali i one koje su još u rukopisu.

Autor u poglavlju “Imotska krajina – Prostor Kutlešina etnografskog istraživanja” piše o društveno-zemljopisnim, prirodnim, jezikoslovnim značajkama Imotske krajine te o prapovijesti, antičkim rimskim i ilirskim vremenima, hrvatskim knezovima koji su od Trpimirova vladanja svoju državu podijelili na županije, a među njima je bila i Imota sa sjedištem u Imotskom. Županiju Imotu, kao jednu od jedanaest župa uređene hrvatske države spominje Konstantin VII. Porfirogenet u svom djelu *De administrando imperio*. Nakon izumiranja loze hrvatskih narodnih vladara 1102. godine Imota je sve do svršetka 15. stoljeća prelazila pod vlasti: hrvatsko-ugarskih, bosanskih i humskih vladara. Padom Bosanskoga Kraljevstva 1463. Imota je 1493. godine postala dijelom Osmanskog Carstva. Franjevci i malobrojni popovi glagoljaši ostali su uz svoj narod i bježeći pred Turcima koncem 15. stoljeća na stjenovitom otočiću u Prološkom blatu sagradili svoj skromni samostan. Nakon poraza Turaka pod Bečom 1683. godine uslijedila su oslobođanja hrvatskoga teritorija. Imotski se nakon teškoga osmodnevnog boja od Osmanlija oslobodio 2. kolovoza 1717. godine, na spomendan *Gospa od Andéla*. Požarevačkim mirom 21. srpnja 1718. godine drevna je Imota prvi put podijeljena na turski dio, nazvan Bekija, i venecijanski (kršćanski). Prema pučkim predajama, razgraničenje je povučeno *dokle je top mogao dobaciti*. Danas je Imotska krajina administrativno podijeljena na grad Imotski i osam općina – Cista Provo, Lovreč, Zagvozd, Lokvičići, Podbablje, Proložac, Zmijavci i Runovići – s ukupno 44 naselja.

Kutlešinih kazivača bilo je 149 iz raznih sela Imotske krajine. Među kazivačima susreću se težaci, kovači, zidari, remete, seljanke, udovice, dvije djevojke, banovinski nadputar i ravnatelj u Imotskom te glavari Zmijavaca i Imotskog, a posebno okolni župnici. U pismu uredniku Boraniću Kutleša piše: “Iznio sam na svjetlo i vrline i nedostatke ovoga puka, bez obzira da li će to komu biti ugodno ili neugodno” (str. 50). Kutlešina je namjera bila uz pomoć crkve, škole i države unaprijediti život u Imotskoj krajini. Stoga je naveo značajke o svim župama kako ih je uglavnom čuo od župnika. Za svaku župu naveo je etiologiju/etimologiju naziva.

Nadalje, Grbavac navodi Kutlešino pisanje o pravnim običajima, životu u zadruzi. Citira i Kutlešine riječi o umicanju djevojke, ružnom običaju koji se “uvuka u župe ove Krajine još iz turskih vremena, zbog turskog zuluma, i to zbog ‘Prava prve noći’” (str. 73).

Grbavac je potom odabrao Kutlešino poglavlje o vjerskom životu i običajima. Kutleša obrađuje svetkovine pojedinih plemena, brgulje i svetkovanja čitavoga kraja. Pritom ističe da se najviše svetkuju Božić, božićni sveti te Uskrs i uskrсни blagdani.

U potpoglavlju o godišnjim običajima Grbavac navodi Kutlešine zapise o Matericama, Očičima, Pokladama, porodu, običajima i vjerovanjima uz smrt. Slijedi potpoglavlje o zabavama u kojem autor donosi Kutlešine zapise o sastajališćima, momačkim i djevojačkim zabavama, svirki, guslama, pjevanju.

Potom je riječ o pripovijetkama koje Kutleša klasificira na priče, gatke, naprdaljke (lažne, neukusne i pretjerane pripovijetke) i pripovitke. Autor spominje Kutlešina dva primjera šala, doskočica, dokonica te pet Kutlešinih primjera pričanja iz života. Pritom ističe da su to kraće priče koje duhovito izražavaju bistrinu i mentalitet Imočana (str. 70). Narodna mudrost ogleda se i u zagonetkama. Kutleša ih navodi 64.

U potpoglavlju "Vjerovanja" primjeri su predaja o vješticama, mōrama, vilama, vukodlacima, manijorgu i mačiću.

Vrijedna su etnografska građa i primjeri o gatanju, bajanju, magijskom liječenju, a posebno su vrijedne molitvice i šapljanja, smatra fra Jozo Grbavac. Također navodi da su u Imotskoj krajini najpoznatije legende o propasti Gavanovih dvora na čijem mjestu su nastali Crveno i Modro jezero. Mnogi i danas pripovijedaju te legende, ali ponajbolju je zapisao fra Silvestar Kutleša 1936. godine. Prema Grbavčevu mišljenju, molitvice koje je Kutleša zapisao iskazuju "odnos ljudi prema Bogu, njihovu želju da im on ispunji molbe za život, ali one sadrže i normu ponašanja" (str. 155), a zanimljiv je podatak da su neke molitvice sačuvali i potomci hrvatskih doseljenika u Moliseu u Italiji.

"Iskustvo, znanje i mudrovanje" naslov je zadnjega poglavlja Kutlešine monografije. U tome poglavlju "predstavljena su važnija znanja, iskustva i misli žitelja Runovića o brojanju vremena i stvari, o zemljama i narodima, o prošlosti i ljudima, o životu i svijetu itd.", piše Grbavac.

U poglavlju "Kutlešina *Nova pjesmarica*" Grbavac navodi da je Kutleša pjesme počeo intenzivnije skupljati tek 1937. godine, kada je JAZU-u u Zagrebu predao rukopis. U Šibeniku 1939. godine u zbirci *Nova pjesmarica – Junačke narodne pjesme iz Imotske krajine* Kutleša je objavio 43 junačke narodne pjesme. Međutim, šezdesetak usmenih epskih pjesama ostalo je u rukopisu. Uz 50. obljetnicu Kutlešine smrti u izdanju Ogranka Matice hrvatske u Imotskom 1953. godine objavljen je pretisak *Nove pjesmarice*. Trinaest pjesama iz *Nove pjesmarice* fra Karlo Kosor uvrstio je u svoju *Pjesmaricu* (Sinj, 1965.; II. Izdanje, Sinj, 1966.).

Glavni akteri u junačkim narodnim pjesmama su Marko Kraljević, Sibinjanin Janko, Banović Sekula, Mijat Tomić, Mali Marijan, Ivo Senjanin, Tadija Senjanin, Komljen barjaktar, Petar Mrkonjić, Roša harambaša. U tim pjesmama opjevane su i žene koje su se istaknule svojim junaštvom. Takve su, primjerice, pjesme *Rosančić Alija i Mara Cmiljanića*, *Ženidba Smiljanić Ivana*, *Komljen barjaktare i Kandža Osman*, *Ženidba Đulković Nikole*, *Junaštvo Komljenove sestre Anđelije*, *Junaštvo Kajvane divojke*.

U usmenim epskim pjesmama majka je čuvarica ognjišta i autoriteta, koji je u odsutnosti oca bio još veći. Junaci najčešće nemaju oca, a redovito imaju majku. Uzrok tome je što su muškarci uz granicu rijetko mogli doživjeti starost.

Ljuba je čuvarica ognjišta s pogledom u budućnost, ali je njezina uloga teža i odgovornija jer je podvrgnuta provjerama kroz velika iskušenja. Sestra je, uz majku čuvaricu ognjišta i ljubav odgojiteljicu, pomagačica koja u određenim situacijama, preodjevena u mušku odjeću, zamjenjuje brata u megdanu.

Potom Grbavac navodi 43 naslova usmenih epskih pjesama objavljenih u zbirci *Nova pjesmarica – Junačke narodne pjesme iz Imotske krajine*. Od 2000 primjeraka *Nove pjesmarice* nije ostao ni jedan. Narod ih je, kako piše Kutleša u "Predgovoru" rukopisne zbirke, primio "ne samo kao zabavu, nego i kao duševnu hranu, za uzgoj junaštva i ljepote". Zato Kutleša žali što ih nije tiskao dvostruko više, piše Grbavac.

Nadalje citira kako je kritičaru koji mu je zamjerio što se nije držao "historije i genealogije" Kutleša paradigmatički odgovorio: "Historija i pjesma su dva različita pojma. Historija broji

činjenice i na činjenicama stvara nelogične zaključke. Pjesma je zgodna fantazija koja traži cjelinu, ljepotu i skladnost. U pjesmi je sve slobodno, ako odgovara njenoj svrsi – ljepoti i skladnosti. Smiješno je tražiti da seljak iz Vinjana zna je li Vuk Mandušić iz Kotara imao djece ili ne” (str. 161).

Slijedi popis naslova 58 pjesama iz rukopisne zbirke te bibliografija 38 radova o fra Silvestru Kutleši. Potom se donosi “Izbor pjesama iz *Nove pjesmarice*” te “Izbor iz Kutlešine korespondencije i osobnih spisa”. Prvi među spisima u “Izboru iz Kutlešine korespondencije i osobnih spisa” koje je Grbavac odabrao je odgovor na tužbu liječnika Marinovića koji je tužio svoga nekadašnjeg učitelja fra Silvestra optuživši ga lažno da se bavi nadrilječništvom. Fra Silvestar je pred sudom počeo svoju obranu: “Nezgodan je posao, kad učenik tuživa nevinu bivšeg svoga uzgajatelja, učitelja i direktora gimnazije, (potpisani je tu službu vršio 1912-1914 god. u Sinju) i to tobože zbog obrane svoga liječničkog staleža” (str. 347).

Nedvojbeno je da fra Silvestar Kutleša spada u red naših najvećih etnografa. Teško je njegov život i djelo u cijelosti rekonstruirati u jednoj monografiji. Međutim, fra Jozo Grbavac je svojom monografijom uspješno uspio prikazati Kutlešu kojega rese bogoljublje, domoljublje, rodoljublje, pravdoljublje te revnost u pastoralnom radu i zapisivanju i prikupljanju građe o narodnom životu. Monografija Jozе Grbavca daje višestruk doprinos etnologiji, antropologiji, filologiji, povijesti, dokumentaristici. Fra Jozo Grbavac je jedan od sljedbenika fra Silvestra Kutleše i zacijelo zaslužuje pohvale za svoj rad.

Marko Dragić

Eksploatacija smrti, Dajana Vlaisavljević, kustosica i urednica kataloga, Nacionalni muzej moderne umjetnosti, Zagreb, 9. 11. 2021. – 16. 1. 2022.

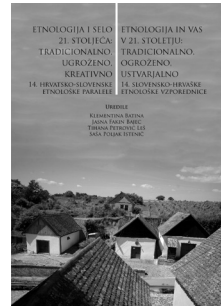
U Nacionalnom muzeju moderne umjetnosti (bivša Moderna galerija) u Zagrebu održana je krajem 2021. i početkom 2022. godine izložba pod nazivom *Eksploatacija smrti*. Naslov je svojevršno parafraziranje naziva rada Mladena Stilinovića *Eksploatacija mrtvih*, koji se inače nalazi u postavu Muzeja. Autorica izložbe, Dajana Vlaisavljević, muzejska savjetnica NMMU, temu umiranja i smrti u likovnim umjetnostima sagledala je uzimajući u obzir ne samo djela koja tematiziraju ljudsku smrt nego i ona likovna ostvarenja koja se u najširem smislu bave nestajanjem prirode čiji je čovjek samo sastavni dio. Izjednačen je proces umiranja, konačnosti uopće, odnosno smrti svih živih bića te uništavanje prirode. Ljudsko postojanje samo je dio evoluirajućeg procesa. Takvim je stavom autorica pokušala smanjiti jaz između života i smrti čovjeka s jedne strane i svih živih bića i nežive prirode s druge. Izložbu je činilo šest tematskih cjelina djela pretežito iz muzejskog fundusa, različitih stilsko-morfoloških osobina i razdoblja.

Prva od njih bila je cjelina pod nazivom *Svi umiru, zar ne*, čija bi djela trebala pristupiti temi kao hladnoj biološkoj činjenici, međutim umjetnici, naravno, imaju vrlo osoban odnos prema toj temi. Tako će tegobni mrtvački spokoj koji izbija iz mrtvog tijela ptice, prikazi umirućeg drveća, otpalog lišća, otrgnutih cvjetnih grana biti motivi kojima bi se trebalo *objektivno* pristupiti temi, no uglavnom je riječ o metaforičkoj refleksiji koju ti prikazi simbolički provociraju, osamljenost, prolaznost i, naravno, konačnost u najširem smislu pojma. (npr. Ljubo Babić, *Iz mog vrta*, 1917., Renè Miković, *Mrtva ptica*, 1978., Ivan Lovrenčić, *Iz ciklusa "Smrt ptice"*, 1976., ...). Nastavljajući razmišljanje o umiranju i smrti kao teško prihvatljivoj činjenici, izložena su bila i djela pod nazivom *Paradoks smrti*, sintagma koju je autorica preuzela od Edgara Morina za ona djela koja prikazuju ubojstva, nasilnu smrt i stavljanje života na kocku, što proturječi *užasavanju od smrti*, kao jednoj od danosti povezanih s traumatizirajućom sviješću čovjeka o smrtnosti. U povijesti slikarstva jedan od izrazito cijenjenih motiva posvećen je upravo nasilnoj smrti: u pojedinim mitološko-religijskim scenama ili u povijesnom slikarstvu (npr. Jan Matejko, *Smrt kralja Przemysłava*, 1878., Zoran Mušič, *Nismo zadnji*, 1970., Karlo Mijić, *Obješeni*, 1918., ...). Proširujući temu na životinje, a na tragu izjave Edgara Morina da "užasavanje od smrti prestaje pred životinjskom strvinom ili truplom neprijatelja, izdajnika, koji se ne polaže u grob nego ga se ostavlja da se 'raspadne' i 'istrune', 'kao pas', zato što se ne priznaje da je on čovjek", je i činjenica da se umjetnici, kao i ljudi uopće, u svojim ostvarenjima koja se, na različite načine, bave animalističkim temama, rijetko osvrću na patnju i smrt životinja kao nešto nepotrebno, nepravedno ili bolno. Motivi umirućih i mrtvih životinja u većini se slučajeva u žanrovskom smislu povezuju s drugim likovnim temama, mrtvim prirodama, mitološkim ili povijesnim figurativnim te žanr scenama (Ivan Generalić, *Pevec na stolu*, 1954., Vladimir Becić, *Mrtva priroda*, 1935., Branko Kovačević, *Mrtve ptice*, 1950., ...). Ta su djela bila okupljena pod nazivom pjesme britanskog alternativnog rock sastava The Smiths *Meat is Murder (Meso je ubojstvo)*. Skupina djela pod nazivom *Oproštaji* predstavlja prikaze jednog od češćih motiva povezanih sa smrću (čovjeka) – oproštaji od preminulih osoba, prikazi žalovanja za konkretnom osobom, prikazi pogrebnih procesija ili simbolički prikazi tuge. Umjetnici se tim djelima obraćaju onima koji ostaju, ožalošćenima, koji ostaju napušteni (Bela Čikoš Sesija, *Studija za mrtvačku stražu*, 1896., Kamilo Tompa, *Na pogrebu Ljube Babića*, 1974., Nataša Cetinić, *Smrt, sprovod, grob*, 1975., ...). Dramaturški vrhunac izložbe, čini nam se, jest dionica nazvana *Kraj svijeta, kataklizma* s djelima koja odražavaju onu nesnosnu pomisao na vlastitu smrt, ali jednako tako i na nesnosno promišljanje vremena i prostora, početka i kraja svijeta kako god ih definirali, bilo da se u tome čovjek oslanja na znanost bilo na religijske dogme (Željko Hegedušić, *Poplava III*, 1965., Antun Maračić, *Opasnost "Smrt"*, 1992., Ivo Gattin, *Tamna rasporena površina*, 1961., ...). Relativno pomirujući ton dan je zadnjim nazivom segmenta izložbe *Death is not the End (Smrt nije kraj)*, djelima koja iskazuju skrivenu ljudsku želju da *smrt nije kraj*. Misao je to koja svoje otjelovljenje najneposrednije nalazi u religiji stoga su bila izložena djela s temama *memento mori*, *dance macabre* i *vanitas*, dakle povezana s kršćanskim svjetonazorom, koja podsjećaju i ističu prolaznost i ispraznost ovozemaljskog života (Georg Hinaiz, *Vanitas*, s.a., Đuro Tiljak, *Lubanja*, s.a., Hrvoje Šercar, *Dance macabre*, 1985., ...). Međutim, kao kontrapunkt toj metafizičkoj nadi, u istoj izložbenoj prostoriji postavljena je bila i grupa od dvadeset osam figura od poliuretana djece i prašćića Stjepana Gračana koja podsjeća na okrutnu stvarnost i ponovno prizivanje misli da svi dijelimo zajedno ovaj planet i sve što se na njemu događa.

Povodom izložbe objavljen je i bogato ilustriran dvojezični katalog (hrvatsko/engleski) s tri teksta: autorice izložbe Dajane Vlasisavljević "Eksploatacija smrti", dr. sc. Suzane Marjanić čiji se prilog bavi naslovnom temom unutar umjetnosti performansa, "Izvedbe i dobre i stravične smrti: primjer – umjetnost performansa", te prilog dr. sc. Mirne Marinić koji na temu gleda iz prirodnoznanstvene perspektive, "Što biologu znači smrt i umiranje".

Ana Vlasisavljević

Etnologija i selo 21. stoljeća.
Tradicionalno, ugroženo, kreativno,
Klementina Batina, Jasna Fakin Bajec,
Tihana Petrović Leš i Saša Poljak
Istenič, ur., 14. Hrvatsko-slovenske
 etnološke paralele, Hrvatsko etnološko
 društvo (HED), Zagreb 2018., 253 str.

Zbornik *Etnologija i selo 21. stoljeća: tradicionalno, ugroženo, kreativno*, koji su uredile Klementina Batina, Jasna Fakin Bajec, Tihana Petrović Leš i Saša Poljak Istenič, a objavilo Hrvatsko etnološko društvo 2018. godine, rezultat je znanstveno-stručnog skupa 14. hrvatsko-slovenske etnološke paralele. Zbornik čini dvanaest autorskih radova (od kojih su neki na hrvatskom, a neki na slovenskom jeziku) koji se dodiruju raznolikih, no istovremeno duboko isprepletenih fenomena ruralnog područja, u razumijevanju razvojnih izazova ruralnih područja koji nastaju kao posljedice ekonomskih, kulturnih i ekoloških problema te ostalih globalnih i lokalnih promjena.

Uvodni članak zbornika “Selo i seljaci – glavna obilježja i točke promjena” Ivana Cifrića definira pojmove sela i seljaka kako etimološki tako i kroz njihove prostorne (materijalne), vremenske (socijalne) i kulturne (duhovne) dimenzije, kroz nekadašnje kao i aktualne aspekte. Prostor se povezuje s pogodnim fizičkim područjima za život, s vjerovanjima (tradicije, religije, mitovi) te se iz same seoske organizacije može iščitati odnos seoskih domaćinstava prema prostoru. Vrijeme nadopunjuje prostornu dimenziju jer se život vodio u skladu s prirodom pa je tako priroda diktirala i organizaciju socijalnog vremena. Kultura izražava duh svog vremena, a u sebi sadrži spomenuto materijalno, socijalno i duhovno. Uloge tih triju dimenzija kreiraju selo kao svijet za sebe, a njihovim se kombiniranjem mogu dobiti odgovori na pitanja vezana uz odnose kulture, sela i seljaka. No, je li kultura ta koja utječe na moguće promjene ili su promjene te koje utječu na njezinu transformaciju? Iako je selo nekada bilo svijet za sebe, u današnjici je puno teže precizirati tko su točno oni koji naseljavaju te zajednice izvan starog razumijevanja pojma seljaka. Zbog toga Cifrić zagovara intenzivnu suradnju među disciplinama poput etnologije, sociologije i ekonomije kako bismo mogli kvalitetnije uvidjeti suvremene sociokulturne promjene na seoskim područjima.

Rad Jasne Fakin Bajec “Mreženje znanj in vzdržni razvoj lokalnih skupnosti: realnost ali utopija?” pogled usmjerava na uloge etnologa u mogućem postizanju održivog razvoja kroz implementaciju participativnih pristupa i umrežavanja znanja između različitih generacija, sektora, spolova i ostalih sudionika. Pronaći odgovor na pitanje kako točno postići takvu integraciju uz pomoć baštinskih praksi zahtjevan je pothvat, nešto s čime se slažu svi uključeni. U radu se prikazuju potrebe i interesi upletenih skupina kroz segmente koji su podijeljeni na održivi razvoj i metode aktivnog sudjelovanja između teorije i prakse, kulturu i baštinu kroz nove smjernice održivog razvoja, i probleme, iskustva i nove ideje o umrežavanju među glavnim sudionicima. Iako su svi sudionici svjesni da bi integracija olakšala postizanje veće dobrobiti za ljude kao i opći kvalitetniji razvoj, navedeno je teško realizirati. Autorica zaključuje članak u pozitivnom tonu, smatrajući da nasljeđe koje je temelj svake zajednice ima nevjerojatan razvojni potencijal, i potrebno je pritom mnogo formalnih i neformalnih, netipičnih i kreativnih prilika kako bismo ga bolje razumjeli.

Članak “Hrvati u Irskoj: suvremene migracije, transnacionalizam, predodžbe o budućnosti” Tee Horvatin i Marijete Rajković Iveta temelji se na osnovama etnološke i kulturnoantropološke kvalitativne metodologije unutar koje se opširnije istražuje problem suvremenih migracija iz Hrvatske u Irsku. Dok su razlozi odlaska za većinu sugovornika bili ekonomskog tipa (pronalazak posla, nemogućnost zapošljavanja unutar struke kod kuće, stambeni problemi), postoje i drugi razlozi poput psiholoških faktora (umor od nepromjenjivog stanja političke korupcije i nepotizma), i nada za bogaćenje svojih životnih iskustava (privatno, poslovno) u liberalnijoj, multikulturalnoj sredini. Nadalje se proučavaju i uloge međuljudskih veza iseljenika s članovima zajednica iz kojih odlaze i s članovima zajednica kod kojih se doseljavaju. Kako održavaju svoje višestruke odnose u tim transnacionalnim vodama te kakva je točno percepcija o integracijskom procesu tih migranata? To su samo neka od pitanja koja se postavljaju tijekom ovog istraživanja koje se može smatrati nastavkom njihova rada “Suvremeno iseljavanje iz Hrvatske u Irsku s posebnim osvrtom na mlade iz Slavonije” (2017). Zaključno se osvrću na samo iskustvo migracije preko svojih kazivača (bili ono negativno bilo pozitivno) te na moguće posljedice koje mogu nastati u Hrvatskoj ako ovakva suvremena migriranja postanu stalnijeg karaktera.

Četvrti rad pod autorstvom Marka Smole “Poskusi obujanja kulturnega turizma na območju Gornje Kolpe in Čabranke – kako na depopulariziranih območjih ob meji?” daje pregled kulturnog turizma i njegova razvoja u slučaju naselja Plešće (dio grada Čabra u Hrvatskoj, unutrašnjost Gorskog kotara kraj granice sa Slovenijom). Usprkos razaranjima tijekom Drugog svjetskog rata i stalnim migracijama populacije prostor je uspio zadržati svoj prepoznatljivi kulturni identitet, no svakako je premalo onih (mještana) koji pokušavaju “nadmašiti snažnu schengensku granicu i ponovno povezati prethodno iznimno međuovisno pogranično područje na temelju zajedničkog kulturnog nasljeđa” (str. 69). Članak prikazuje primjere dobre prakse koji su povezivali to pogranično područje duboke povijesne kulturne povezanosti, od Babnog Polja do doline Kolpe, zajedno s mnogobrojnim problemima s kojima se susreće kao istraživač koji pokušava pomoći integraciji lokalne kulture u daljnje turističke proizvode. Takav bi podvig mogao uroditi plodom ako se razvije profesionalan odnos prema kulturnoj baštini, osobito u ovakvim područjima sukobljenima s ekonomskim i populacijskim nazadovanjem, zaključuje Smole.

S problemima depopulacije područja također se suočava Marta Račić u radu “Mundimitar – tradicionalno, ugroženo i kreativno moliško hrvatsko selo na jugu Italije”. Rad prikazuje kako način života na selu zamire zbog postepenog iseljavanja mlade populacije koja također onda prijeto održavanju identiteta i opstanku moliških Hrvata kao manjinske zajednice. No usprkos raseljavanju s kojim se suočava, zajednica započinje značajan proces revitalizacije. U rujnu 1967. godine okupljaju se mještani svih triju sela (Mundimitar, Filič i Kruč) gdje su moliški Hrvati naseljeni te stvaraju Kulturno društvo koje provodi društveno-kulturne aktivnosti kojima privlače pozornost talijanskih i hrvatskih medija uz interes opće javnosti. Svrha društva jest zadržavanje i širenje svijesti o vrijednosti njihova jezika, običaja i tradicijske kulture koji su ugroženi raseljavanjem mlađeg stanovništva. Uz pomoć lokalne zajednice i različitih europskih fondova omogućeno je potpuno oživljavanje sela u ljetnim mjesecima, najčešće kroz sportske susrete, folklorne festivale, književne večeri te gastronomske priredbe zvane *Multietnica*. Trijumf ovog pothvata također je rezultirao i turističkim uspjehom te autorica smatra da upravo primjer sela Mundimitar može poslužiti kao model za potencijal u kvalitetnom korištenju i spajanju europskih fondova s lokalnim znanjima, tradicijama i kulturama.

Rad Alenke Černelič Krošelj “Razvoj podeželja, projekti lokalne akcijske skupine Posavje in vloga ‘posavskih’ etnologov in dediščinskih ustanov” pruža uvid u projektna sudjelovanja, njihove ciljeve i rezultate (više ili manje uspješni), funkcije i dužnosti ove etnologinje i kulturne antropologinje u polju ruralnog razvoja. Započinje uvodnim uvidom u njezino djelo na području

Posavja pa se prelazi na prekograničnu suradnju i lokalne akcijske projekte Posavske skupine (*Trapistin in zelišča Posavja*). Prikazuju se tri uspješna projekta za koja su etnološka znanja kao polazišta bila ključna. Završava prikazom novih prilika od 2014. do 2020. godine koje su se suočavale s posebnim izazovima unutar tog programskog razdoblja. Autorica se zaključno osvrće na iskustva koja je stekla kroz više od petnaest godina rada, savjetujući kako etnolozi trebaju biti uključeni u sve faze projekta i ne posustajati, ne odustajati pred izazovima i preprekama.

Članak Žarka Španičeka "Mlinarske tradicije Slavonije, Baranje i Srijema kao kulturna baština" pridonosi povijesnim pregledom mlinarskih tradicija putem historiografskih i etnografskih istraživanja na području Slavonije, Baranje i Srijema. Ideja je bila da se prikaže kako mlinovi, i umijeća i obrti vezani uz njih, nisu jedinstvena i homogena povijesna nasljeđa, nego su produkti raznih kulturno-povijesnih, prirodno-geografskih i tehnoloških utjecaja. Španiček pojašnjava njihov značaj, društveni kao i gospodarski, uz razloge njihova postojanja, razvoja i nestajanja, uglavnom kao posljedica industrijalizacije 19. stoljeća. Navodi kako početkom 20. stoljeća dolazi do osvježavanja (iako duboko isprepletenog sentimentalnostima prema idealiziranoj prošlosti) među slikarima, piscima i župskim kroničarima o vodenicama kao dijelovima kulturne baštine, što se prenosi čak i do današnjih istraživanja među etnologima, konzervatorima i historiografima.

Suzana Leček i Ivica Šute ulažu svoj trud u razumijevanje institucija seljačkih domova u radu "Seljački domovi Hrvatske seljačke stranke (1935.-1941.) – zamisao, ostvarenje, naslijeđe". Međuratno razdoblje obilježava vrhunac političke moći agrarnih stranaka poput HSS-a, koji je tada značajno određivao političke i društvene aktivnosti u Hrvatskoj. HSS-ova dva ključna načela usmjeravala su se na stvaranje seljaka (subjekta) aktivnim čimbenikom javnog života, a da bi se to postiglo, HSS se okrenuo izvaninstitucionalnom organiziranom radu, udrugama i kampanjama koje su s vremenom urodile seljačkim domovima. Ti domovi su spoj seoske tradicije (tradicionalna okupljanja za rješavanje problema zajednice), potrebnih elemenata iz građanskog društva i vlastitih modernih potreba, koji su imali ugrađenu multifunkcionalnost. Njihova se kulturna uloga odigravala preko više oblika djelatnosti od prosvjetnih, gospodarskih, pravnih, pa i upravnih – ponešto za svakoga. Društvena funkcija se podrazumijeva, no bitno je ipak naglasiti funkciju umrežavanja korisnika (sve "grane" hrvatskog seljačkog pokreta poput HSS-a, Seljačke sloge, Gospodarske sloge itd.), kao i činjenicu da su prostori bili otvoreni i za druge udruge i sve ustanove. Taj prostor obilježava dom pun otvorene komunikacije unutar kojeg treba biti moguće organizirati i koordinirati svaki organizirani oblik društvenog i javnog života sela (str. 169). Cilj političke funkcije domova jest nacionalno povezivanje uz istovremeno političko kontroliranje informacija koje mogu doći do sela. Autori nadalje prikazuju kako je s izbijanjem Drugog svjetskog rata došlo do raspada HSS-ova koncepta domova (selo se pasivizira, nije centar javnog života), a u konačnici i raspada same stranke. Proces pasivizacije bi se mogao nastaviti i danas, zaključuju autori, ako se sve prepusti pojedincu, a ne zainteresiranom kolektivu koji bi mogao biti aktivan tvorac kulture.

Drugim tipom međuratnog fenomena bavi se Željko Dugac u članku "Susret seoske zajednice s novim zanimanjem: sestre pomoćnice (medicinske sestre) u međuratnoj Hrvatskoj". Sestre pomoćnice nisu bile zadužene samo za medicinski nego i za socijalni rad. Kao novo i nepoznato zanimanje, dio nove funkcije zdravstvenog i državnog aparata, sestre su imale nerijetko zahtjevnju zadaću pridobivanja povjerenja seoskog stanovništva. Dugac iščitavanjem arhivske građe i drugih značajnih radova prikazuje djelovanje sestara koje žele pružiti besplatne usluge koje nisu inače bile dostupne. To se izvršavalo uglavnom kroz provođenje tečajeva: higijensko-domaćinski (opća higijena, kuhanje, prehrana, anatomija i fiziologija, bakteriologija, njega djece i bolesnika, prva pomoć itd.), tkalački (za racionalno gospodarenje i mogućnost po-

boljšavanja ekonomije domaćinstva) i za kulturni napredak i opismenjavanje stanovništva (pomoću prosvjetnog materijala i kampanja za opismenjavanje). Svojim postepenim i nesebičnim uspjehom uspijevale su se integrirati u svakodnevnicu sela, modernizirajući život i otvarajući vrata prihvaćanja za znanstvene i medicinske napretke unutar tradicionalnog okružja.

“Planine v Julijskih Alpah pred sodobnimi izzivi: primera planin pod Montažem in v Bohinj” Špele Ledinek Lozej i Saše Roškar zaokružuje terenski rad obavljen pomoću zadobivene dokumentacije o povijesnim, gospodarskim, društvenim i kulturnim kontekstima dvaju alpskih pašnjaka – alpe ispod planine Montaž (Italija) i u području Bohinja (Slovenija). Autorice objavljuju teškoće s kojima se ta područja suočavaju, poput zemljopisnih čimbenika, te onda odvojeno prikazuju i Bohinjske i Podmontaške planine. Suvremeni izazovi koji se pojavljuju kreću se od problema napuštanja poljoprivredne upotrebe područja za povećani rast turističke industrije, problema pristupa planinama i udobnosti življenja, do brendiranja proizvoda područja i folklorizacije života za privlačenje posjetitelja koji su u potrazi za autentičnim. Lidenik Lozej i Roškar svjesne su kako je planinsko gospodarstvo oduvijek bilo složen sustav povezivanja stanovništva s okolišem, no smatraju kako su dodatni faktori, poput širih društvenih (turističkih), koji određuju ekonomičnost ispaše i proizvodnje presudni za gospodarsku stabilizaciju.

Anita Matković u radu “Jurjevanje – med pomladno šego in poletnim festivalom” promatra smotru folkloru koja se već više od pola stoljeća održava u Črnomelju u Beloj krajini, te se može pohvaliti kao najstarija smotra folkloru u Sloveniji. Autoricu je inspirirao znanstveno-stručni skup u Lugu u Baranji kako bi prikazala *Jurjevanje* i istovremeno razmislila o ulogama etnologa u malim lokalnim zajednicama naspram onim u znanstvenim ustanovama i fakultetima. Opisuje Jurjevo kao proslavu početka proljeća, zatim proces folklorizacije, sam događaj i procedure festivala od njegova začetka 1964. godine, pa onda i osobna zamjećivanja o festivalizaciji događanja u Beloj krajini. Matković, kao osoba koja prati ovaj događaj od djetinjstva prvo kao posjetiteljica, pa kasnije kao izvođačica i na kraju kao članica organizacijskog odbora, zaključuje da biti dežurni etnolog u samoj organizaciji može biti nezahvalan posao. U teoriji je primijenjena etnologija iznimno poželjna, no u praksi između financijskih ograničenja i izazovnih kompromisa uloga je iznimno teška.

Posljednji, ali ne i najmanje važan članak ovog zbornika dolazi suradnjom Tanje Kocković Zaborski i Ivane Šarić Žic naslova “Je li ‘odzvonilo’ gradskim tržnicama?” gdje sagledavaju tržnice kao etnološki i antropološki teren zbog njihove sposobnosti da odražavaju identitete gradova. Kao posebni prostori najčešće smješteni u centru grada (dolazi li prvo grad ili tržnica?) namijenjeni primarno za trgovanje namirnicama i ostalim dobrima, tržnice stvaraju specifičnu pozornicu za komunikaciju među urbanim i ruralnim. Zato u svom radu prilikom istraživanja gradskih tržnica u Rijeci i Puli nisu htjele istaknuti samo njihove svojstvene značajke, nego također naglasiti tu ulogu kreiranja odnosa između kupaca i prodavača, prostor interakcije među različitim društvenim, ekonomskim i statusnim kategorijama. U članku se detaljnije opisuje realizacija projekta “Tržnica – trbuh grada”, predstavljenog 2015. godine u Arheološkom muzeju Istre, te se potom prelazi na dublje promatranje tržnica u njihovim prošlim i sadašnjim kontekstima i ulogama. Na glavno pitanje je li istinski odzvonilo tim slojevitim toposima autorice odlučno odgovaraju “ne”. Iako tržnice možda nisu više glavni izvor kupnje dolaskom supermarketa i općim moderniziranjem i ubrzanjem naših dnevnih života, tržnice su jasni, prisutni ostaci prošlosti; one su i dalje srce i duša grada.

Zbornik *Etnologija i selo 21. stoljeća: tradicionalno, ugroženo, kreativno* izniman je zbornik radova koji čini vidljivim često zanemareno područje ruralnog razvoja koje je nedovoljno i znanstveno valorizirano.

Vilma Benković